

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1980 — Ч. 10 (238)

О. ЗУЄВСЬКИЙ: КАССИОПЕЯ

Д. ГУМЕННА: МАГІЯ КОСИНЧИНОГО
СЛОВА

Г. ШАХНОВИЧ: У КИЄВІ І З КИЄВА

Г. КОСТЮК: ... ЩО ВГОРУ ЙДЕ...

Ю. СОЛОВІЙ: 478-0162

В. ГРИШКО: ЗАКОРДОН У СПРАВІ СВУ

Н. СТРОКАТА: УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА
ГРУПА

== М. ХЕЙФЕЦ: ІНТЕРВ'Ю

Я. СВЕНЦІЦЬКИЙ: ПОЛЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА
ОПОЗИЦІЯ

В. ВАЙНТРАВЬ: ПРЕМІЇ ЮЖИКОВСЬКОГО

В. ВОВК: МОЇ ДРУЗИ

«SUČASNIST» — OKTOBER 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

**Михайло Осадчий
БЕЛЬМО**

Мюнхен, 1980, 162 ст. Переклад з української Емілії Ільїної.
Передмова Раїси Мороз. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Російський переклад відомого українцям нарису про страхіття
радянських концтаборів.

Ціна 12 ам. дол.

**Іван Кошелівець
ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО**

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

**Микола Руденко
ЗА ГРАТАМИ**

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває засуд у мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діапазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1980

Ч. 10 (238)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МІЮХЕН**

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Ромаң Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

КАССІОПЕЯ (III)

Олег Зуєвський

СКЕЛЬЦЯ

Я за ці скельця прочитав,
Про їхню червінь сити
Посеред ліжка стиглих трав,
Нічного антрациту;

Я бачив повінь, що прийшла
Нежданою журбою
Поміж червоні сплети скла
Левадою шорсткою;

Я бачив працю білих рук,
Мов сітку у рибалки,
Де в грудях полохливий стук
Через червоні скалки;

Я дозирає при ватрі їх
(На леза в неї схожі!)
Для інфантильних перевітх,
Ці щирі скельця рожі.

1980

ПЛАЧ ПО ОФЕЛІЇ

Потік і досі там шумить,
Де лист передавав задуму
І погляди хисткі в ту мить,
Як бризу не було й самуму,

Перші два цикли поезій "Кассіопея" були вміщені в "Сучасності" 1978, 2 і 1979, 5.

А тільки схилена блакить
В дорозі, як і личить ґруму,
Водила співанки щомить
Із уст в уста: солодку суму

Їх дзвону хто б не розпізнав
На тлі берегових забав
У сонця свідчення єдине,

Де, наче хмари мовчазні,
Сама любов з вінками плине
До ранку в зляканому сні?

1979

Л. К.

Осяги твої втрачають межі,
Доля краща з-поміж кращих доль:
Жде тебе на дальнім узбережжі
Вірою замріяна Ассоль.

Рине хвиля на розбиті скелі,
Щоб до ніг їй падати скоріш,
А її дорога до оселі
В'ється так, немов закличний вірш.

Тільки б не скорився ти намові
Заздрістю пойнятих ворогів
І в її стривоженому слові
Найщирішу правду зрозумів,

Як для неї в грім і блискавиці,
Що й тобі дали достаток сил,
Сповнить гавань безліч, наче птиці,
Не кривавих, радісних вітрил.

1978

СЕРЕД ДОНЬОК ПУСТЕЛІ

Пустеля тут і сонце, і трава
Малої, непомітної оази,
Куди Зулейка надійшла жива,
Повторена у віршах зо два рази.

Зі страхом намальована також
Дуду зваблива, мрійникам гостинець:
Поміж осінніх різнобарвних рож
Одна з найкращих світу уродливиць.

Від неї погляд пащею кита
Далеко в просторі, без перепони,
І Книги пісня згадана свята
Про кару необачливого Йони.

Хоча він пальму полюбити вмів
Замість усього світу, Ніневії,
Як Дівчинку серед її пісків
Незгоди, непокори й безнадії.

1980

ВІЛЬХА

Шорсткі у неї контури кругом,
З долонею на доторк у незгоді,
Де, схилене при кожному обводі,
Замкнулось небо голубим вінком.

І вгору загнаний легкий шолом
Гілками зачепився в небозводі,
Немов розвихрена коса насподі,
Лише подвійно вигнутим серпом.

А там, де завжди погляди у змові,
Хібащо зорі сяють вечорові,
Подобу вибравши округлих брів,

Як вітру ненаситного немає,
Бо він раз-по-раз, тільки б налетів,
Їй голову безоку обіймає.

1980

■
Верхівців розкидані рої
Вкрили річку-море, що від рання
Почерез урочища свої
Золоте горнула хвилювання.

І здається хай: вона в ці дні
Проти неба, що вогнем іскриться,
Простягає ноги у труні
Гострозубій, мов руда лисиця.

Та для тих, що скінчили жнива
Всіх дарів, сподіваних від літа,
Видно, як лежить вона жива,
Нині збайдужіла Афродіта.

1979

НА ВЗІР МЕЛЛЕРІ

Десь у полях німих, за гранню
Мого увалення для віч
Побачити годину ранню
З туманом, що лишила ніч,

А потім ближчу варту взяти,
Як до фігур на полотні
Або до тих, що між плякати
У небуденні стали дні,

Лише без галасу в їх мові
Про вилущений ритуал,
Де щедрі усміхи святкові
Міський заповнюють квартал,

І, скинувши тяжіння данину,
Що визнала її земля,
Дивитися на все в долину
З легкого лету мотиля.

1980

В РЕЧЕЙ НАПЛИВІ

В речей напливі, як світів
У недослідженої скелі,
Нерівних огріхів — разків
Аж до підніжжя, до пустелі

І до гілок, що в небосхил
Їх сплет відлунюють цикади,

І в розмаху блискучих крил
Серед пташиної громади,

І там, де натовпи бредуть,
Поперекидані у воду,
Куди зворотня впала путь,
Вливаючись до пішоходу,

І через помислів запас,
Що в нього царина широка,
Хосен міцніє повсякчас
Якимсь відроченням Пруффока.

1980

МІМОЇД

Ти й досі бачиш: в океані
Твоя рука в зручній руці,
Хвилини пам'ятаєш п'яні
І сонця сміх наприкінці.

Та ще в постійнім повертанні
Тривалі спогади оці:
Гарячим зривом ніжні грані,
Повторень віддані знавці.

Однак неборима сила,
Яка безсмертя породила,
Могла вчинити й згуби твір

Твоєю думкою самою,
Що, поминувши пригрю зір,
Навік залишився з тобою.

1980

БОДЛЕРІВСЬКИЙ СОНЕТ

Своїм розливом день весни
Біляві порівняв колони,
Що не звелись для оборони
Якоїсь мертвої стіни,

А тільки світяться вони
Принадою без перепони

У довгі, неоглядні гони,
Де втіха не ростить вини.

І, хоч далеко десь на сонці
Найпоправніші оборонці
Лиш за метким зорять м'ячем,

Щоб від набіглої отрути
Перемогти у серці щем,
Сміється гасло: "Поминути!"

1980

ХАТЕМ І ЗУЛЕЙКА

Біля дзеркала красою
Тішиться моя надія:
Скрізь піду я за тобою,
В темне підземелля Вія.

Хай зірки горять до рання,
Їхньої снаги не шкода.
Задля вірного кохання
Серед них ти верховода!

Там, де з кручею розмова
В лунах відшукала згубу,
Ти свого не жалуй слова,
Вигадку зустрівши любу.

Поміж скелями, як діти,
Пустотливі водограї.
Тут нам затишку не стріти
До межі на небокраї.

А в густій дерев споруді,
За високими кущами,
Нашій радісній прибуді
Не погодитися з нами?

Хай же й цю болючу рану
Обіймає наша тема,
Як засмучену кохану
Віддана рука Хатема.

1979

МАГІЯ КОСИНЧИНОГО СЛОВА

(СТОРІНКІ ІЗ КНИГИ «МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ ЛІТЕРАТУРА»)

Докія Гуменна

1930 р.

... А тепер бачу себе в Домі літератури (ще в готелі "Континенталь"), на якихось зборах. От диво! Підходить до мене Григорій Косинка і вітає з появою книжечки "Стрілка коливається". Це вперше він мене "визнав", раніш не помічав, не визнавав. Хвалить, що книжка "з іскрою".

Це угруповання, "Ланка" -МАРС, трималось дуже гордо й неприступно. Тільки Борис Тенета, зустрічаючись, сявав усмішкою доброзичливості і все казав, що переїздить до Харкова, що Київ — глуха провінція, нема тут де розгорнутися... Краще живий собака, ніж дохлий лев... Вже деякі й переїхали. От не бачу Антоненка-Давидовича, Підмогильного... Осьмачки я взагалі ніколи не бачила, про нього тільки якісь легенди розказували: то — ночує на кладовищі, то — зняли з поїзда, кудись від когось тікав.

Хоч я й не була "вхожа" до "Ланки"-МАРСу — однаково ходила, де тільки вони виступали. З них найбільше вражав мене Косинка, — своїм майстерним читанням і самобутністю. (Косинка і Зеров, на мою думку, — найяскравіші постаті того часу в полі мого бачення). Правда, я вбачала в Косинці Стефаника, але однаково він був неперевершений. Його короткі новелі були насичені його власною індивідуальністю (а не позиченою, я хочу сказати), з опуклою природою. Навіть не здавалися імпресіоністичними, хоч були такі. Були вони двозначні. "Думайте, що хочете, — наче казав автор між рядками, — а я собі маю свою думку: чи це радянська новеля, чи навпаки, антирадянська".

Звичайно, що я затримала в пам'яті Косинчине "папір усе терпить!" на мою адресу у часи оні. І от тепер Косинка на рівній нозі, підходить і вітає. Якийсь пробіск солідарности проглянув у тім його звертанні. А все таки, я дуже здивувалася: звідки така увага? Чи не тому, що мене "проробляли"? В тій Косіоровій промові, де ми фігурували обое, Косіор про Косинку сказав так:

... Тепер прочитаю вам широковідомий серед письменницьких кіл запис відомого письменника, Косинки, в одному літературному альбомі: "Творча нація — це та, що стримить перемогти інших, що

пригнічує інших. Українці не належать до цієї нації. Я нещасливий, що належу до пригнобленої нації”.

Як бачите, Косинка однакової думки з поважним Донцовим. Тільки Донцов уважає, що в нас уже народжується багатир-“націоналіст”, а Косинка проливає сльози з приводу того, що цього, на жаль, нема. Як бачите, Донцов не самотній, йому співчувають деякі групи й верстви нашої української інтелігенції... Твердження, що для зростання нації (по-нашому — робітників і селян) для розвитку культури, національної культури, потрібне пригнічення інших націй, є наскрізь буржуазне, імперіялістичне...

В тій промові Косіора є далі, але перерву тут. Так Косіор, генсек компартії і правитель України, 1928-ого року назвав усе своїми іменами: наскрізь буржуазна і імперіялістична вся практика радянської Росії, ну, хіба, з заміною слова “буржуазна” на “державнокапіталістична”. 50 по тому років висмоктує вона з пригнічених націй усе, щоб розвивати свою культуру та присвоювати досягнення окремих націй собі....

Щождо Косинки, то Косіор кінчає так:

Я вже казав, що шовіністичні настрої мають певні клясові основи. Ці настрої прекрасно відбиває частина інтелігенції, що є плоть від плоті нашого українського куркуля, який серед куркулів інших республік Радянського Союзу є найактивніший, найграмотніший. Одні відверто, другі приховано солідаризуються з націоналістичними елементами, що сидять закордоном і мріють про владу буржуазії на Україні, про буржуазну культуру.

(“Пролетарська правда”, 9 січня 1929 р.)

А якраз Косинка — плоть від плоті бідняцьких верств села: підлітком батрачив, ходив працювати на бурякові плянтації...

Як на те, Косинка був тоді убраний у новий костюм тютюнового кольору. Пошепки казали, що цей костюм — закордонного походження. Косинка дістає пакунки з-за кордону! Речовий доказ наявний!

Не знаю, як інші, а я була в невіданні, що ця промова Косіора — далекий приціл, скерований на українську інтелігенцію, який влучить не зараз ще, а через кілька років...

Тоді саме Київ переживав застій і все глибше поринав у провінційне життя. Ніякої індустрії в Києві не розвивали, ніяких будівництв. Що почато до війни, — заростало травкою і деревами, як ото в моєму сусідстві на Левашівській. Пояснювали це тим, що Київ — осідок реакційної дрібнобуржуазної стихії, а от Харків — повний динамізму і нових революційних сил. Інше пояснення: Київ

дуже близько до кордону, тому нема потреби розвивати тут індустрію.

Справді, в Києві не було де прикласти сил. Я вже згадувала Тенету з його "афоризмом". Не видно вже було й риб-китів — ні Ю. Яновського, М. Бажана, ні Гео Шкурупія, ні Косинки, ні Антоненка-Давидовича... Всі в Харкові. Але були М. Рильський, Я. Качура, Я. Савченко, В. Ярошенко. Зустрічала часто й Жигалка-Косяченка та з ними — Влизька із загадково насмішуватими очима, завжди добірно одягненого із метеликом при шиї. Щоб порозумітися, треба було писати йому записки, а він нечлено-подільно відповідав або теж писав на папері. Це вже він повернувся з Німеччини, де перейшов операцію на поліпшення слуху й мови. і щось та операція нічого не дала. Він повернувся глухонімим. І хто сказав би? Цей цукерково-гарний юнак — глухонімий? З ними часто бував і Д. Фальківський з великими синцями під утомленими очима та сірим кольором лиця. З молодняківців — С. Воскрекасенко, Л. Смілянський, А. Шиян...

До цієї ж епохи належить чутка, що приїхала з Грузії делегація артистів і письменників із пропозицією заснувати товариство українсько-грузинської дружби й обміну культурними цінностями. Блиснув у пам'яті образ артистки з цієї делегації, — надзвичайно вишуканої, із складною зачіскою, в елегантному убранні. Але не пам'ятаю себе на таких зборах. Мабуть, до мене вчасно не дійшло (в газеті — ані-мур-мур), але з розмов дещо пригадую: кияни вважали ці збори пасткою, приманкою, провокацією для легковірних — і люди не пішли. Чи відбувалися ці збори? В усякому разі ніякого дальшого розвитку цієї ідеї не було. Засохло.

Але чомусь із цим епізодом конче в'яжеться і стоїть перед очима таке:

У Домі вчених повна заля людей, на трибуні Яків Савченко. Я з почуттям полегшення (як нап'єшся в спрагу холодної води) слухаю. Савченко говорив про великодержавний шовінізм, про Ленінград, збудований на кістках українських козаків. Це ж так, як би говорив Антоненко-Давидович про колоніальний стан України. Тоді часто говорилося про різницю в тиражах російської книжки та української, про різницю в гонорарах у Москві та на Україні. Все це я чула в кулуарах за шахами, а ось Савченко сказав це з трибуни!

Дивлячись на Савченка, я часто дивувалася: звідки така порода, наче неукраїнська, отой горбкуватий ніс? Якось у театрі показали мені його брата. Ще кращий, виточений і витончений красунь. Аж потім чула я, що брати Савченки — з родини сільського коваля і жидівки, які жили на віру, не мали церковного шлюбу. Так, цікаві відміни українців можна побачити на світі...

... Місцевком письменників уже не в готелі "Континенталь", а на Фундукліївській біля Пушкінської. Тут уже нема розкішних заль із китайськими вазами й ліхтариками, а просто: величезна кімната, біля неї багато менших кімнат і коридорів. Ніяких прикрас, а тільки столи, столики, стільці. У великій залі в першому кутку стояв стіл технічного секретаря, а далі розставлені ряди стільців на випадок зборів. У кімнатах і коридорах стояли принагідні столики, там завжди юрмилося багато письменницької рибки, там завжди хтось грав у шахи, там найперше можна було почути найновіші новини. Письменники гуртувалися за своїм уподобанням, грали в шахи, дотепничали, пліткували, пошепки й натяками переказували те, чого вголос не вимовлялося.

У дальшій кімнаті була редакція журналу, вже тепер не "Життя й революція", а "Радянська література", і головним редактором був не М. Терещенко, а Іван Ле. Вступ туди був невидно заборонений, хоч на дверях ніяких написів не було. Просто якимось не входилося. Сам Іван Ле виходив звідти пограти в шахи і часто глибокодумно засідав за столиком, найчастіше з Я. Качурою, теперішнім головою колективу письменників.

Може нікому ця метаморфоза ввічі не впала, а я її після довгої перерви відразу побачила. Коли це було, які вічності в минулому, як у редакції газети "Пролетарська правда" Качура протегував якомусь там невідомому авторові одного оповідання, Іванові Ле, говорив із ним поблажливо й авторитетно? Тепер усе навпаки: це Ле звертається до Качури авторитетним тоном господаря, а Качура послужливо виступає в ролі ад'ютанта, підручного і виконавця. Тепер уже Ле — автор роману "Роман міжгір'я", виданого багато разів, він — член комуністичної партії, він тепер, зрештою, — вершитель усіх справ у київському МК письменників.

От як мніняються ролі!

МК письменників відігравав у той час велику роль в житті письменницького колективу. Це ж заведено було карткову систему на хліб. Все населення Києва діставало по 200 грамів хліба на особу денно, лише деякі категорії по 300 грамів. Але робітники діставали по 500 грамів. Письменники як члени спілки поліграфістів також діставали по 500 грамів. От, як то далеко наперед передбачено було, коли цей комітет засновувався! Це був не абиякий привілей, нехтувати його не збирався (чи, вірніше, не смів) ніхто.

То ясно ж, що до МК письменників щоденно сходилися не тільки поговорити, пограти в шахи, побачитися — а й довідатися, чи є що нового в "подаянії". (Тогочасний дотеп). Бо не тільки

хлібна картка. Ще час від часу приходила новина, що в такому то закритому розподільникові (знов нове!) буде видаватися "пайок", скажімо, два кілограми крохмалю, один кілограм цукру, один кілограм драже. В МК роздають талони. В певний день, на певну адресу, з чорного ходу у двір приходили письменники з "тарою" (опакування не "полагалося") і ставали в черзі. "Нащо мені цей крохмаль?" — запитував Є. Плужник, але брав. Усі брали. Можна винести на базар, продати і купити молока...

Але продукти часом привозились у МК письменників, своя спеціальна Продуктова комісія забирала з бази. Ця сама комісія вже тут вирішувала, кому скільки вділити, залежно від ваги письменника. Списки вивішувались при вході до залі на дверях. Тоді починалося хвилювання, незадоволення, уїдливі репліки... Пригадую, як бігала, всім скаржилась Н. Горова, перекладачка: "Касяненкові дали 300 грамів масла, а мені тільки 200, а я ж більша письменниця, ніж вона, і стиль у мене кращий! Я маю доробок! Я буду діяти, я не покину цього так!"

Крім масла, привозили бісквіти, оселедці, драже — що вдасться вирвати. На жовтневі свята і на перше травня "пайок" був просто багатий: крупи, цукор, масло і навіть кав'яр (кетова ікра).

Ці "дари" (за дуже дешеву оплату) діставали всі члени. Але Ле і ще дехто (таємниця. Може Качура?) діставали ще й "академічні пайки", легендарно багаті, по півтора пуда вагою, а в цих півтора пудах були балики, кав'яри, шоколяда, масло, шинка та такі делікатеси, що нам і не снилось. Воно, звичайно, не все поїдалось, частина його йшла на чорний ринок. Всі це робили. Що "давали" — брали, а з того частину несли на Басарабку, щоб було за що викупити "пайок".

Крім того, члени партії (Ле, Щупак, Шабльовський, ще хтось) були прикріплені до їдальні Обкому партії на Думській, де за дуже дешеву ціну діставали ситі обіди із "свиними отбівними". Це в той час, коли з селянських горищ вимітали під мітелку не тільки хліб, а й послід, щоб село вмирало; в той час, коли з села розбігалися, хто куди міг, а хто не міг, то пухнув на славу соціалізму і падав у могилу.

Все це пригадати дуже важливо, бо ж ці подачки від влади були причиною і приводом вчащання членів до МК, — щоб не прогавити, може що дають. Так виглядало життя в київській письменницькій організації в ті роки (1931-1933). Навколо шлунку крутились всі інші справи. До цього упривілейованого корита вже збігалася звідусюди всяка шашель.

... Коли раніш не було виразного поділу, з кого цей колектив

складається, то тепер уже можна ясно бачити.

Із секцій. Найбільша — секція українських письменників; секція єврейських письменників; секція російських... Перекладачі — також окрема секція... І ось ще одна "секція"!

Саме тоді почали з'являтися "призовники в літературу". Це були часи не неділя, а "вихідних днів". Задумали десь там на верхах ліквідувати неділі як сьомий день тижня — відпочинок. Доки будемо терпіти цей релігійний забобон? Отож у боротьбі з релігією запровадили "вихідні дні". Тому не стало свята-відпочинку взагалі, а коли в родині троє йуть до праці, кожний має інший "вихідний день", то вселяються в хату безпросвітні сірі будні. Не тільки в хату, а й на вулицю, в колектив, у громаду...

Таке щось подібне настало й у літературі: безпросвітна сіризна. Замість яскравих індивідуальностей з каскадою дотепів, зарябіло в колективі письменників якимись амебами-протоплазмами, що вибулькували на поверхню і часто знов десь потопали в глибинах океану. Ось сидить у кулуарах Дому літератури якийсь бородатий сивий дід — це теж член колективу, а що і де написав він? І чи не пізно йому "привизиватись у літературу"? В ролі "призовника до літератури" хизується й Аркадій Добровольський, дуже чепурний панич із метеликом під шиєю. Він хвалиться, що йому кінофабрика наймає кімнату в готелі, де він пише сценарій. Десь зникли обидва безвісти. Ось молодий "призовник" у напіввійськовому, з виправкою лейтенанта, Горенко, що повернувся з відрядження на село. Пошепки казав, що на селі діється жах, люди пухнуть і вмирають з голоду, а написав і надрукував у газеті про щасливе, заможне життя на селі, що стіл колгоспника вгинається під пампушками, ковбасами й варениками в сметані. Соцреалізм у дії. На село в той час нікого не пускали, крім із спеціальними відрядженнями. То сільсько-господарська тематика на таких нарисах і кінчалася.

Зате масово наводнили колектив письменників "призовники" із заводських і фабричних робкорів та дописувачів до стінних газет. Ось Сьома Гордєєв, робкор заводу "Ленінська кузня" чи "Арсенал", переданий партійним комітетом заводу із заводської великотиражки в літературу: прізвище російське, національність єврейська, тупе сите обличчя містечкового продавця оселедців, гострокінцева, як кавун, голова дегенерата. Разом із "призовниками" присунули до колективу письменників Юхим Мартич (Фінкельштейн) та Євген Адельгейм, а Натан Рибак до них прилип, як найбільше споріднений. Нащадок цукрозаводчика з Верхнячки, а ці всі — розуміється ж, "рабочіе от станка".

Тоді була в моді "історія фабрик і заводів", тематика, продиктована із столу агітпропу. Письменників прикріпляли до фабрик і заводів, щоб вони там "збирали матеріял". Знаю, що й

Агата Турчинська десь там товклася... Але щось не пам'ятаю жадного, навіть не епохального, твору з такою тематикою. Так само, як скраховували "вихідні дні", а життя знову вернулось до традиційних неділь, провалилась і "історія фабрик та заводів"...

■

А це гримнув постріл: всі літературні організації розв'язані, а створюється єдина Спілка письменників України. До неї треба подавати заяву. Для приймання створено Організаційний комітет. У Харкові головою Оргкомітету призначено І. Кулика, а в Києві — Івана Ле. То деякі вже були членами, а деякі як би ніби вже й були, інші ж прагнули бути, але... Деякі з усієї сили "проявляли" себе, хто чим міг...

В кулуарах Дому літератури тільки й чути було, що розмови про приймання та — чи приймуть?

Сидить Семен Скляренко в бічній кімнаті і каже до Юрія Мокрієва: "... Хто високий, той перескочить, хто низький, той вужем переповзе попід корду, а ось я, середній, то за корду, мабуть, не попаду, не доступлюся..."

Вони всі прагнули бути членами Спілки. Це ж від цього залежала вся екзистенція: гее-й, пайки, відрядження, творчі дотації, "путьовки" до різних курортів і ще всякі інші "блага", які в той час ще й не снилися.

А ось Дмитро Косарик-Коваленко ходить із певною себе посмішкою. Він же в ЛОЧАФі* мало чи не головою був. Ніде не відступав від генеральної лінії партії, її твердокам'яний член.

А ось і Григорій Косинка. Він оголосив, що не збирається до Спілки, він "ходить у диких", себто поза всіма "загородами" ("Ланка"-МАРС уже зліквідована!). З попутниками вийшла неув'язка. Якщо досі можна було їх терпіти, то тепер, — вибачайте! Вони не стоять на платформі пролетарських письменників, то як же можна їх до Спілки приймати? А як вони не члени Спілки радянських письменників, то виходить, що вони не радянські? А які ж? Антирадянські? Е, це вже погано пахне!

■

Прийшла з Харкова вістка, що застрелився Микола Хвильовий. Це був день найбільшого хвилювання. В залю й бічні кімнати МК письменників приходять і приходять письменники, ніхто не збирається відходити, всі поводяться так, наче покійний тут, у сусідній кімнаті. Подробиць ніхто не знає, невідомо, як до цього

*Літературне об'єднання Червоної армії й фльоти. Ред.

поставляться вгорі. На яку ступити? Вдати, що нічого не трапилося? Влаштувати мітинг, жалібні збори? Чи навпаки — засудити вчинок, негідний комуніста? Ніхто-ніхто, навіть верхівка, нічого не знає...

А тут приповзла ще одна вістка. Заарештовано Бобинського, того галичанина, що недавно перейшов кордон, комуніста...

А через тиждень власті здобулися. Хвильовий опинився в одній купі з... Косинкою.

Бо вже почалася "доба критики й самокритики". Збори за зборами. "Присутність усіх членів обов'язкова", — так кінчалися оголошення. Найперше на цих зборах під обстріл потрапили попутники. В слові "попутники" такий зміст, що цим людям по дорозі до якогось часу, але вони можуть у певній точці розійтися з радянською лінією, тоді... Тоді?... "Непопутники", як з'ясував уже Борис Коваленко, а за ним з'ясовує тепер Петро Колесник, були неоклясики. Але вони й не належали до Місцевкому письменників (за винятком М. Рильського), то їх "проробляли" лише рикошетом, без "організаційних висновків".

Тон на таких зборах "самокритики" задавав і заспів учиняв Іван Ле — програмовою доповіддю "про чергові завдання радянського письменника як помічника партії..." В унісон "висловлювалися" ідеологи, С. Щупак чи Є. Шабльовський. Так чи інакше, зачіпають тих, що сидять тут, попутників — із критикою їх творів, давніших і сьогочасних, із критикою їх висловів у приваті, їх поведінки. Найяскравішою постаттю в київському колективі письменників був Косинка, його найбільше й "проробляли". Не раз уже гуляв у вустах Івана Ле Косинчин вислів. Він нібито відмовився прийняти в радіомовленні працю диктора словами: "Що я — собака? Гавкати?" — Бачите? Така почесна праця, як говорити в етер до трудящих мас, — по-Косинчиному — "гавкання"!

Після вступної доповіді ("гуйджа!") брали слово критики Євген Адельгейм, Колесник, Ф. Якубовський... Найкусливіший був Колесник... Він прибирав прокурорського вигляду, при цьому мавпуючи манери Миколи Зерова в інтонаціях, мінах, дрібних жестах. Мусіли виступати й інші, навіть найсмирніші письменники, навіть із інших секцій. Яке там діло було єврейським письменникам, що діється в українській секції? Ні, і їх зобов'язували "брати слово". Це я знаю від Іцека Кіпніса. Навіть і його, що не вміє двох слів прилюдно зв'язати, примушували виступати.

Я сиджу, (бож конче буваю на цих побоїщах) тихо, як миша. Це для мене вистава, бо за словами, що тут лунають, є ще інші компоненти "дійства". Ось знаю, що Косинці не прощають його гарного костюма закордонного походження. Ага-а, він дістає пакунки з-за кордону?! Вже й пляма, що б не робив, що б не

говорив Косинка. Тут же пригадую, що (так між іншим) недавно сказав мені Косинка: "Закордоном цього дня знають усе, що в нас сталося за день. Раніш. ніж ми тут з вами довідуємося..." Як?

О, а це що? Вже й Рильському дістається! Критикують його нову поему "Марина". Спочатку неясно, чому, а потім... Таж закордоном видано цю його поему. Ось і причина, чому її тут взяли на списи.

Сидить біля мене Олексій Кундзіч і каже: "Дивіться, Плужник увесь час теребить рукою край стільця. Не подобається він мені! Здається, що людина не має за душею ніякого змісту". А Плужник у той час думає своє, чого голосно не скаже. Він ще переживає нищівну критику, що зустріла його п'єсу "Фашисти". А він же на неї покладав стільки надій, так багато часу й зусиль вклав у неї. Він завжди їдко-саркастичний, навіть у найменших подробицях. Може в той час, як його спостерігає Кундзіч, він думає: "Зрештою — все це пічуха!* Мені б тільки трохи здоров'я". Він має давнє ТБЦ.

За такими величинами, як Косинка, Рильський, Плужник Іванові Ле не до мене й моєї підмоченої репутації. Я собі сиджу й дивлюся на спектакль, як колись на мій дивилися інші в Харкові. Сиджу собі й мовчу. Коли чую — Ле й моє прізвище згадує, "відмінює" "куркульську письменницю Гуменну..." Я подаю записочку — прошу слова... Не знаю, що я таке казала б... Слава Тобі, Господи, Ле слова мені не дав. А причина такої чести від Ле була проста, як я дуже скоро довідалася. Зустрів мене Охрименко і каже: "Там про вас у закордонному журналі є дуже похвальна згадка". Аж тоді зв'язую: закордоном хвалять — тут лають.

Але Косинці слово таки дають. Може й Ле вголос ляяв, а сам з насолодою впивався кожним Косинчиним словом? Бо що ж це таке? Поки говорили інші, письменники шилися по кутках, виходили гурмами в коридор "перекурити" чи й грали в шахи: А як став на трибуну Косинка, немов електрична іскра пробігла по залі й прилеглих приміщеннях. З усіх кутків поприбігали, зала емить наповнилася по вінця, вже нема де сісти, стоять попід стінами, ні живої душі нема там, де щойно була вся оця громада. Всі цікаві, що ж то сьогодні скаже Косинка. Ловили кожне його слово.

А він, блискучий промовець, говорив сміливо, ядерно, насмішувато.. "Якщо хочете, товаришу Ле, то скажу й про 'гавкання'. Український письменник має свої специфічні завдання, а не протирати діри в штанях по канцеляріях. Ви називаєте письменника інженером людських душ? Згода. Алеж ви хочете перетворити письменника з інженера на міліціонера людських

*Жартівлива деформація російського чепуха — нісенітниця. Ред.

душ! А це вже — даруйте!...” — Оплески.

Якщо висловлюватися мовою Сави Божка, то Косинчині промови були справжні тронні. Та як було в тому захопленні запам'ятати каскади Косинчиних висловів?

■

Тепер така сценка стоїть перед очима. Знов якісь збори з "обов'язковою присутністю". На одному стільці у ще порожній великій залі сидить Євген Плужник, повисив голову. Щось із ним заговорила я, а він мелянхолойно відповідає: "Хто ж тепер за нас подумає? Нема тепер кому заступитися за нас. Скрипник застрелився".

Що-о?

І аж тепер бачу загальну розгубленість. Вона в атмосфері. Самогубство за самогубством.

Про яке заступництво каже Плужник? Я того не розуміла. Може які грошові дотації? Пригадалася грайлива розповідь Василя Атаманюка, почута тут, у кулуарах. Він — секретар об'єднання "Західня Україна". Приїхав до Харкова в Наркомос просити дотацію на видання журналу. Скрипник зустрів його привітно та все розпитує про декларацію, що її мало опублікувати об'єднання "Західня Україна" проти якоїсь вихватки закордонних націоналістів. Скрипник навіть не слухає, що йому Атаманюк про дотацію торочить, та все приказує: "Не читав, не читав, не читав..."

Признатися, й я не чула ніколи про жадні дотації, але ця загальна прибитість і принишклість у Місцевкомі письменників казала, що сталася якась велика й грізна подія. Ми стоїмо ще перед чимось гіршим, ніж досі. Я тлумачила собі самогубство Скрипника як капітуляцію. Сам побачив, до чого довела його червона політика і став перед своїм власним судом. Алеж я в політиці — теля Боже. Я знаю лише одне, що добро злочином не твориться, а все те, що твориться тепер на Україні, — злочин. То й Скрипника, як він із ним не боровся... Самогубство Скрипника мене тоді не схвилювало.

Аж тепер, як оглядаюся назад, бачу, що й мою долю сформувала далека хвиля цього вибуху в морських глибинах партії. Аж тепер догуплююся, що й ті відрядження, які потім навели на мене Косіорову із його гицлями напасть, були з Наркомосу, а значить, — із-під Скрипникового крила. Це й були ті перші дороговкази, що повели мене по такій, а не іншій дорозі.

Але тоді я не могла так усе це зв'язати.

Розгубленість у Місцевкомі тривала недовго. Прийшла офіційна лінія, як до цього самогубства ставиться партія. Збори відкриває Ле, проголошує її, а одночасно відкриває "нову еру" в

житті київського (і чи лише київського?) колективу письменників.

■
За Рубіконом, смертю Скрипника, почалися в МК письменників арешти й толочення. В якій послідовності це йшло, хто зникав уперед, хто після — у моїй голові перемішалось. Чи вірно я пригадую, що найперше однієї ночі заарештували всіх членів об'єднання "Західня Україна"?

Заарештували й Якова Савченка, і Володимира Ярошенка. Розказували, що зняли з поїзда Тодося Осьмачку. Але він божевільний, то випустили... Вороні, батько й син... Будяк... Так ішли одні за одними у безвість. У безвість тому, що про арештованих ніхто ніколи не згадував, не вимовлялися їх прізвища.

Це була наче підготовка до ширше закраяних подій, до верхинної акції, що ось-ось мала гримнути.

■
Тепер пам'ять видає із засіків і закамарків таку сцену. Я про щось розмовляю із секретарем МК, Новоселецьким, біля столу МК, а підходить Косинка і каже: "Чув я, що тут буде якесь 'двіженіє води'".

Це був натяк на поголоску про бенкет. Наближались жовтневі свята і хтось придумав їх усолодити бенкетами... Найвища хвиля голоду в селях почала спадати, новий урожай... В місті теж почалося харчове пожвавлення, а в установах навіть справляли "бенкети". От і в письменників мав відбутися такий бенкет.

Це я в останній раз бачила Косинку.

Справді — за кілька днів уже й бенкет. Великої залі не впізнати. Вісять гірлянди, а посеред кімнати застелені столи, на них повно їжі, квіти. На імprovізованій сцені співають артисти і грає музика. Навіть танці, навіть сам Ле танцює фокстрота, — за мудрими вказівками вождя світового пролетаріату, нашого дорогого Йосифа Вісаріоновича. Бо ще до вчорашнього дня заборонено було танцювати, носити у вухах кульчики, на пальцях — персні. Отаке міщанство! Однаково, що ходити до церкви. Це — вчора. А сьогодні сам Ле показує приклад, що це зовсім не міщанство — фокстротити. За директивою партії і нашого дорогого (етсєтера)... тепер не тільки можна, а й мусимо танцювати. Особливо сьогодні.

До цієї революції в радянському побуті спричинилася така історична подія: поїхав Клим Ворошило закордон на якусь чергову міжнародну асамблею — і там довелося йому згоріти з сорому.

Дама, дружина турецького амбасадора, запросила його до танцю, — а він не вмів! Він, з країни передової культури, — і не вмів! Повернувся Ворошило до Москви, почав ходити на курс танців, щоб не пекти більше раків на міжнародних форумах. І так започаткував нову еру. За його прикладом почали ходити до школи танців інші члени Політбюра, і ото з такої високої гори помандрував фокстрот у народні маси.

До цієї історії додають ще одну. Кажуть, що тоді Клим Ворошило пройшов закордоном ще одну західноєвропейську науку. Не вам кажучи, пішов він до туалетної кімнати, вибачайте! Зайти зайшов, а ось вийти ніяк не може. Двері замкнені, та й годі! Пастка! Світова буржуазія хоче знищити славетного радянського полководця! Почав він грюкати щосили кулаками, а з-за дверей йому відповідають: "Спустіть воду!" Спустив — двері автоматично відчинилися.

Це — чисто радянські анекдоти. За що купила, за те продаю.

Отож і в київському Місцевкомі письменників за прикладом голови Оргкомітету Спілки радянських письменників України, вельможі Ле, кружляли на бенкеті в честь жовтневої революції пари. "Двіженіє води"...

Та тільки Григорія Косинки на цім бенкеті вже не було. Не було й Плужника, Фальківського, Влизька. Ті, що бенкетують, ще не всі знають новину, бо арешти були попередньої ночі.

Столи стоять літерою П. В кінці однієї відноги цієї фігури скупчилися, наче тиснуться в бурю ягнята, друзі тих, що вже в тюрмі. Вачу тут Тенету, Косяченка, дружину Плужника, Охрименка, Є. Кротевича, здається, Яковенка, "Дорогушу".* Недалеко й М. Рильський. Всі вдають неймовірно веселих і дотепних, а за цим — сльози. "Пиймо, кумцю, пиймо тут, на тім світі не дадуть". Надзвичайна уважність до Галини Плужник, яка також вдає, що нічого на сталося, тільки курить одну цигарку за одною.

Ще ж не так давно Косинка виступав на загальних зборах із промовою, повною гостроти і сарказму. Це був безперервний струмінь дотепів. Ще ось недавно, цими днями, у одній з бічних кімнат сиділи Косинка, Охрименко, Скляренко, "Павлуша Дорогуша". Я заглянула — і мене запросили до гурту. Цікаво, чого вони регочуться? — Косинка читає фейлетон Сосновського в газеті "Известия", "Любовь должна быть обоюдной". З дуже тонким прозорим натяком, що не тільки ми повинні любити нашу владу, а й влада нас. Реготалися до сліз, бо Косинка читав майстерно, до кожної фрази додавав свій блискучий коментар... Взагалі, де Косинка, там загальний сміх, він усіх брав у полон

*Про "Дорогушу" див. Сучасність 1978, 12, ст. 28. Ред.

своєю влучною гостротою слова.

Ще ж зовсім недавно читав він своє оповідання, — я вже після того не чула такого мистецького читання. Тому кожен авторський виступ Косинчин був літературно-театральною подією. Що ж то за оповідання було? "Серце?" Зміст: вартовий на кордоні над Збручем, українець. Він чує рідну мову по той бік річки, він не може в своїх братів стріляти, — але обов'язок прикордонника наказує, і він стріляє... Оповідання двозначне. Психологічна колізія в душі українця-прикордонника...

Ніби ж хотів Косинка на більшовицьку нуту заговорити, — та й йому не вірили. Не повірили й тепер...

Влизько, Плужник, Фальківський також були яскраві індивідуальності... Влизько своїми дитячо-глузливими очима, Плужник — їдкою іронією, Фальківський — трагічним сумом, що назавжди застиг в очах... Але Косинка був найяскравіший.

Досі арешти кінчалися засланням. Хто ж міг думати, що сьогоднішні арешти будуть пришиті до вбивства якогось Кірова в Ленінграді? Який тут може бути зв'язок? І вже найменше хтось думав, що скінчиться розстрілом, що цим разом — уже "мертва хватка". Так, ні за що, ні про що. Для мене це було незрозуміло. Справджувалось Косяченкове "Погинемо, як руді миші..."

В колективі письменників події вже не котились, а бігли навскач.

Після кривавої розправи з Косинкою, Фальківським, Влизьком (згадуються тільки члени цього колективу) відбувалися збори за зборами ("з обов'язковою присутністю членів"), де кожен мусів "брати голос" і засуджувати "ворогів народу", — як тих, що вже розстріляні, так і тих, що "ще серед нас намагаються діяти тихою сапою". Проробляли і засуджували. Особливо активізувався Петро Колесник. Він ще тільки підготовлявся загризти свого вчителя Миколу Зерова, одночасно копіюючи всю вчителеву манеру. Виступали правовірні, як от Косарик-Коваленко, Дмитерко, а їх поправляв Ле у такому дусі, як зафіксувала стенограма на другому з'їзді рад Київщини:

Контрреволюціонерам — Косинкам, Фальківським та іншим їх прихильникам важко, неможливо здобути ім'я українських письменників. Будьмо щирі й одверті. Яке значення Косинок, Фальківських, Досвітніх, Пилипенків, Підмогильних і ін. у нашому літературному процесі? Чи були вони відомі широким масам, чи взагалі були письменниками? Не були вони письменниками. Це були халтурники.

(Цей документ я взяла з "Відкритого листа" Василя Стуса до президії Спілки письменників. Див. "Сучасність", 1969, ч. 4, ст. 79-80).

А тоді вже мусіли один за одним вставати письменники і проклинати розстріляних. Мусіли виступати всі.

Та ні на кого не кидали стільки анатем, як на Косинку. Ніяк не могли подолати Косинчиного блиску. Згадували всі його дотепи, що і як, де він сказав та яка захована контрреволюція в його новелях. Косинка і з того світу панував над цими найправовірнішими Косариками та Колесниками. Збори засудження перетворювалися на поминки.

Це помітили "там". Раптом заборонено було навіть згадувати імена розстріляних та заарештованих.

У КИЄВІ І З КИЄВА

Генрих Шахнович

ВІДКРИТО — ЗАКРИТО

У першому антракті пишно одягнена публіка зійшла вниз до фойє, заспішила до буфету. Черги при шинквасі не було, зате виднілася, приліплена м'якушем з хліба, коротка писулька: "Закрито. Переоблік".

І відразу — невдоволені голоси:

(Шепотом — півлюбяльним) — Повсякденні тимчасові труднощі...

(Середньої густоти голосом — льюбяльним) — Знайшли час! Саме тепер! Ні, час знайшли правильно. Саме тепер...

— Може, відкриють до другого антракту?

— Сподівайтесь, а якже.

У житті не буває антрактів. Тільки початок і кінець комедії...

Так, закрили. Просто дихати нічим!

Але поки я ще живу, зобов'язаний розповісти, потім буде пізно. Другого антракту не буде...

Медаля, навіть медаля за перемогу над фашистською Німеччиною, має два боки. На першому викарбуваний генералісимум і віщі слова Молотова: "Наше дело правое, мы победили".

А от що на зворотному, на другому боці?

Нумер.

Нумери вибивали не тільки на медалях, але й на людях у концтаборах. А не хочеш носити нумер на бушлаті, на медалі, то й

Генрих Шахнович, народжений 1929 р. в Києві. Тут у нека розстріляла його діда й бабу; батько-лікар був змушений працювати сміттярем. Шахнович учився в Ужгородському університеті на філологічному факультеті. Писав для радіо, естради, а найбільше — дитячі гуморески російською мовою. Від 1973 р. в Ізраїлі, де видав книжки "Сольо на барабані" російською мовою і "Годинник з зозулею" івритом.

виконуй, що старші скажуть. Їм згори видніше.
А знизу?

У 1940 році французька армія віддала без бою німцям Париж.
У 1941 році Червона армія віддала без бою німцям Київ.
Тут подібність, одначе, кінчається.

Французькому урядові і під чаркою не могло залізити в голову таке: з помсти за власну нездарність зігнати злість на Ейфелевій вежі — висадити її.

Не так повелися більшовики. На всіх перехрестях гучномовці кричали переможно: "Київ був і буде радянським!" А переодягнені в цивільні роби (монтери, водогінники) діячі НКВД вже закладали міни сповільненої дії під мешканців, що спали.

У безлюдному радіокомітеті безупинно кружляла платівка: "Київ був і буде радянським!"

Труп тов. Кирпоноса знайшли в лісі під Києвом. По дорозі на Борщагівку, по зжмаканих паперових грошах (Державний банк у паніці покинув), забезпечених усім майном СРСР, розгублено брели беззбройні червоноармійці. Не видали гвинтівок — не було. Пропоновано: здобути зброю в бою. Уявляєте собі: з порожніми руками. Ну, а як здобули, що далі? Що робити з тією, їхньою зброєю? Був такий випадок: червоноармійці принесли своєму командирові роти, ляйтенантові, трофейний автомат. Що воно таке? Як з ним поводитися? Не відали червоноармійці, не знав і командир. Ніколи не бачили такої штуковини. Техніка. Тепер саме й усміхнутися — роздобути зброю в бою. От і роздобули...

"Если завтра война, если завтра в поход, если темные силы нагрянут..."

"Нагрянули".

Що ж далі?

Відповідь готова наперед:

— Розіб'ємо ворога малою кров'ю на його території!

От і "нагрянули".

— Товаришу ляйтенанте, що це за штука, як воно стріляє?

— Як, товариші? Ви не знаєте? Я — не знаю...

"Київ був і буде радянським".

У спорожнілому радіокомітеті безупинно крутився мертвий запис, а до завмерлого міста вже входили без опору німецькі танки.

А ще за кілька днів уночі почав вибухати Хрещатик, будинок за будинком, квартал за кварталом. І жили там прості радянські люди, німців там, мабуть, і зовсім не було. Звідки їм узятися? Будинки густо, по-комунальному, заселені, окупанти розташува-

лися в залишених касарнях.

Але скільки їх загинуло, наших? Невідомо, не збагнути...

Запитаємо: кому їх лічити, та й пощо?

Підрахунки почнуться щойно пізніше, коли повернуться визволителі. На весь голос оголошено: Київ підривали німецько-фашистські загарбники.

У мене, єврея, немає найменшого бажання зішкрябувати брунатний бруд з нацистів. Нема й не буде. Шість мільйонів моїх рідних братів і сестер — доказ на це.

Тільки історію роблять зацікавлені, але писати її мусять — безсторонні. Інакше вона, історія, перетворюється на історію ВКП(б). Це теж історія. Тільки істину з неї можна видобувати, як заліз з яблук — грам залізної істини. З тонни яблук.

Трудно це нам, нестерпно важко, але переможим себе, зробимо над собою зусилля, киньмо оком збоку, з неутральної смуги, коли хочете...

1941 рік. Німецькі армії переможно рухаються на схід. Радянський уряд з поспіхом ладує чамайдани-контейнери — час кивати п'ятами на Куйбишев.

Німецька армія без бою бере Київ. Попереду — зимівля. Хто ж буде валити будинки — зауважте, свої будинки! А жити де? — в землянках? Рити нори?

Що ж, знаю я такі нори — на цілих землях, там під кутом 45 ступенів жили, множилися, будували комунізм, поки не розбіглися. Перші герої соціалістичної праці, перші хоробрі...

Хрещатик почав вибухати після, після приходу окупантів...

Але тепер я хочу згадати тільки один будинок. Будинок на Інститутській вулиці. Інститутській тому, що в тому будинку містився Інститут шляхетних дівчат. Після переможного Жовтня шляхетних дівчат шляхетно попросили звільнити помешкання. А самих дівчат переселили — куди? Трохи уяви — і відгадаєте самі. До того ж, відкинути прохання не було жадної можливості: просила Чека. Вона таки й перебрала звільнену житлоплощу. Коли кого цікавлять подробиці перебирання, слід звернутися з запитом до Луб'янки. Вам, безумовно, скажуть: є постанова ще (нині покійної) Ради Народних Комісарів на всі заяви, прохання і т. д. відповідати не пізніше, як за 30 днів. В особливо складних випадках термін відповіді продовжується до двох місяців. Припускаю, ваш випадок особливо (порівняйте звучання з ОСО) складний, і вам доведеться почекати два місяці. Не ображайтеся, будьте ласкаві. Єдине прохання: не відмовте в люб'язності повідомити про наслідки. Наперед дякую.

Корабель, який тоне, капітан залишає останній, *органи* — перші. На додаток — топлять за собою корабель з рештою пасажирів: нащо мати зайвих свідків їхньої ганебної втечі.

Будинок колишніх шляхетних дівчат висаджували в повітря руками НКВД.

Після звільнення його відновлювали засобами народного будівництва. Ваш найнижчий слуга брав участь у цій роботі...

Розібрали уламки цегли зокола, добилися до льоху. Зберігся цілісінький — непорочно.

Слухайте уважно.

І запам'ятайте.

Вузкий, довгий коридор. По обидва боки номери-камери. Готельного типу влаштування, хібащо з невеликою відміною: номери закриваються щільно, герметично. Ні вікон, ні (навіть!) очок у дверях. Вакуум. І лише збоку звичайна, ну, щонайпростіша бляшана, як до печі, заслонка. А на ній олійною фарбою, російськими літерами — затямте, *російськими* — всього самих тільки два слова:

"Відкрито — Закрито".

Ви знаєте, ви розумієте, що це значить?

Я знаю...

З цікавості попросив товаришів упустити в такий номер. Пустили. І пересунули заслонку на ризик "Закрито".

За кілька хвилин я почав задихатися. Почав руками, ногами гаратати в залізні двері:

— Відчиніть!!!

Тиша.

Тиша наших російських полів,
Тиша наших російських ночей...

Пригадуєте? Популярна пісня.

Гачу в двері, тільки руки не служать, ноги в колінах осідають, але гачу, не гачу, уже шепочу в двері — відчиніть.

Далі — не пам'ятаю.

Відчинили.

Отямився в коридорі.

— Що тобі, Гено?

— Падлюки! Я ж стукав!

— Нічого не чути, Гено. Ти ж і пробув там яких хвилин десять.

Яких хвилин десять. Не більше.

Ну, а хто пробув понад десять хвилин. Ті — як?

КИЇВСЬКІ ВУЛИЦІ

Мої ліпші й гірші, але незабутні роки й час пройшли, безумовно, в Києві; потім грізно надійшов від'їзд і почалося лихоліття...

Коли я був школярем, у нас на піонерських зборах часто плянувалися захопливі змагання на теми: "Хто ліпше знає

біографію Павлика Морозова?"; або "Хто пам'ятає всіх героїв роману Миколи Островського «Як гартувалася сталь»?"

На сором собі мушу признатися: я не завжди виходив переможцем з цих чудових розваг. От якби, припустімо, запропонували конкурс на тему: "Хто ліпше знає київські вулиці?" Була б інша справа. На всякий випадок з певністю можу сказати, що легко переміг би тодішніх наркомів і теперішніх міністрів: вони ж бо київськими вулицями пішки ніколи не ходять, лише пролітають у дорогих автах зі швидкістю пожежників. Звідки ж знати їм ці вулиці? А от я сходив київські вулиці уздовж і впоперек. Так, і впоперек! Це тоді, як перебігав на інший бік, де переходити заборонено. Правда, я робив те саме і в інших містах, тільки там з деяким острахом, а в Києві на законних підставах. Поперше, як киянин. А подруге, на випадок, якби переслідував міліціонер, я докладно знав усі прохідні двори...

Багато пережило місто за останні десятиліття, ще більше — мешканці, немало й вулиці.

Так, наприклад, найліпшу в світі вулицю — Хрещатик — на якийсь час перехристили на вулицю Воровського, а Велику Житомирську — на імени Троцького. Але назви не прищепилися, хоча й з різних причин. І вулицям дали спокій. Вони нині називаються по-старому, як звично. Ну, щодо Троцького — тут багато думати не доводиться, а от товаришеві Воровському пощастило більше: йому приділили одну з другорядних вулиць.

Взагалі я звернув увагу на одну цікаву обставину: подеколи нові назви приживаються, зате в інших випадках — ніяк, хоч би тобі що, не зважаючи на те, що ті назви міцно примочовують до стін будинків. Воно гейби як щеплення віспи: у декого категорично не береться, імунітет чи що.

Був, припустімо, Бібіковський бульвар, названий на честь царського губернатора. Перейменували на бульвар імени Шевченка. Це прищепилося відразу.

Зате вулиці Свердлова ніхто не знає, навіть черговий міліціонер. Але кожен школяр докладно вам пояснить, як дістатися до Прорізної. Значить, не прищепилося.

Так само і всесоюзному старості Михайлові Івановичеві Калініну дуже не пощастило: Калінінську площу вперто називають Думською. Колись там була міська дума. Дума — це ніби міськрада. Тільки, кажуть, службовців було набагато менше, тож і бюрократизму.

Пригадується, як з дитячих літ навчали нас любити батьківщину, її славне історичне минуле й інші корисні речі.

Ще в "Слові о полку Ігореві" згадується козака слобода Желянь. І була на її честь у Києві Желянська вулиця. І перейменували її на вулицю поручника Жадановського, який

перекинувся був на бік революції. Належало б припускати, що товариш Жадановський міцніше вписався в історію Києва, ніж "Слово о полку Ігореві". Тільки ж знову не пристала нова назва, лишилася вулиця Желянською.

Сам жив на цій вулиці. Знаю.

До речі, про нові вулиці.

Зростає Київ, з'являються нові вулиці, і мудреці з міськради, обдаровані багатою фантазією, відповідно називають їх підряд Новими. І нагромадилося в Києві вже, здається, десятків зо тридцять таких Нових вулиць. Як берете таксі і замовляєте Нову вулицю, шофер почне возити вас по всіх тридцятьох, а якої ж саме ви хочете? І виникає ділова пропозиція: а, може, варто перенести світле ім'я товариша Жадановського на одну з них? І лишиться тоді їх тільки двадцять дев'ять. І шоферам зручніше, і слобода Желянь залишиться.

І багато таких прикладів, на жаль.

Історичну вулицю Львівську перейняли на Артема, теж одного з безіменних героїв революції. І знову вперті кияни не прийняли нової назви. Так і лишилася вулиця з подвійною назвою: на табличках — Артема, у народі — Львівська.

А з деякими назвами зовсім курйозно вийшло.

Назвали круту вулицю, що близько Володимирської гірки, вулицю Жертв Революції — сподобалося; кияни весело жартували:

— Оце наша вулиця. Справедливо. Бож багато з нас дійсно жертви революції.

У міськраді похопилися. Дехто поклав партквиток, а дехто може й голову...

На швидку руч перейменовували. Тепер — вулиця Героїв Революції. А дотепні кияни знову не заспокоїлися:

— Як ми вже, — кажуть, — якось вижили, то ми не тільки жертви революції, але й герої.

Видно, невдовзі знову доведеться перейменовувати.

І взагалі з цими новими назвами суцільний клопіт. Була площа Сталіна. Тепер — імени Ленінського Комсомолу. І не встигло безповоротно вивітритися з вдячної пам'яті народної ім'я й по батькові рідного Сталіна, як сталася прикрість з стадіоном імени Микити Сергійовича Хрущова. Теж не виправдав довір'я мас, не витримав іспиту часу.

Та що там вулиці, з цілими районами неприємності трапляються. Де ви тепер, райони Молотовський, Кагановичський? Агов! (Між іншим зауважу, що по всій країні і з містами не ліпше поводитися: де ви, міста Троцьк, Молотов, Сталінабад?)

Так і сталося, що деякі нещасливі площі й вулиці по десятку назв на собі витримали.

Не солідно якомсь, несерйозно.

Ну, не без того, буває, що людина іноді міняє своє первісне ім'я, обирає милозвучніше. Одна моя знайома ім'я Сталіна переписала на Марина. А якийсь Дніпрогес Трохимович уже давно став Степаном Трохимовичем. Тільки ж раз людина ім'я міняє, не десять. А як же вулиця? Вона хоч і безсловесна, але теж жива — на ній люди живуть.

Почнім шанувати вулиці!

ЯКЩО ВАШІ ДОЗВОЛЯТЬ...

Утікач з СРСР до Ізраїлю, а до Ізраїлю тому, що дозвіл на виїзд дають тільки до Країни Обітованої, навіть не євреям, уже одержавши дозвіл на виїзд, мусить відвідати ще двоє буржуазних представництв у Москві: голландське й австрійське.

Біля кожного представництва — будка. У будці — патруль.

— Віза є?

— Є.

— Покажіть.

Офіцер бере візу і йде до будки телефонувати. Куди телефонувати — не знаю, але відгадую.

— Можете пройти.

Так і тільки так. Не інакше.

Уся процедура в австрійському представництві забирає 15 хвилин. Вам ставлять на візі штамп, ламаною російською мовою бажають усього найкращого.

До речі сказати, віза дає вам право тримісячного перебування на території Австрії. І видається зовсім безкоштовно. Але це так, принагідно...

Тепер лишається єдино приємна частина прощання з офіційною Батьківщиною: виміна карбованців на долляри. Я прийшов до банку і виповнив — не пам'ятаю, яку за чергою, — велику анкету. Чекати довелося довго. Уже звільнилися громадяни, які виповнили анкети після мене, а я...

— Дівчино, скільки ще чекати?

— Вас ніхто не змушує чекати. Не хочете — не міняйте. Можете їхати так.

— Алеж інші вже одержали?

— Теж мені порівняли. Вони ж одержують валюту соцкраїн, а ви — долляри.

— А яка різниця? — поставив я наївне питання.

Дівчина подивилася на мене так, наче б дивилася мудра літами бабуса на нерозумного внука.

— Соцкраїни підписує старша відділу, а долляри — тільки

управитель банку.

Саме на той час усі наші газети захлинаючися писали про катастрофічне падіння доляра. Очевидно, на те, щоб підтримати його захитаний авторитет, і потрібний був особистий підпис самого управителя.

Нарешті, мене покликали до віконечка. Спереду стояла дама, що їхала на запрошення до НДР. Їхала вона транзитом через братню Польщу, і їй зміняли на дрібні видатки кілька злотих.

Це дуже істотна обставина, і я прошу її запам'ятати.

Цікаве, що злоті були новісінькі, аж хрустіли — просто з заклеєної пачки. Мимоволі складалося враження, що друкують їх для зручності безпосередньо в Москві, а вже потім пересилають для використання до Варшави. Зате доляри були дуже заяложені. З чого б то?

Лишалася заключна інтермедія з вистави "Від'їзд": одержання чеської транзитної візи. На відміну від голландського й австрійського представництв чехо-словацьке не мало ніякої охорони. Воно й зрозуміле: саму Чехо-Словацьчину так надійно охороняють радянськими танками, що охороняти ще й консульство — зайва розкіш.

Отож, прошу. Вхід вільний. Хай живе свобода!

А тепер поговоримо про двораків, що є більшими роялістами, ніж сам король. Король (радянський ОВІР) від кожного, хто виїждить, вимагає виповнити анкету в двох примірниках. Дворак (чехо-словацьке консульство) для одержання самої тільки транзитної візи вимагають виповнити анкету в чотирьох примірниках. І треба ще чотири фотокартки великого формату (на кожному етапі по дорозі відтинають по одній) і, нарешті, 3 карб. 10 коп. — за сервіс.

На що беруть ці гроші — я не знаю. Можливо, на утримання радянських військ у тій таки Чехо-Словацьчині.

Саме тут я й пригадав турботу, яку виявили до громадянки, що виїжджала у гості до НДР. Я просив вас запам'ятати: їй видали на дрібні видатки кілька новеньких злотих.

— Можна просити вас зміняти мені кілька карбованців на крони? Для розрахунку з носільником, щоб купити газети...

Співробітниця консульства нерозважно лягнула:

— Якщо ваші дозволять — прошу дуже.

— Хто ваші?

— Ну, ваші, радянські.

— Але я не радянський громадянин. До того ж, я хочу одержати не карбованці, а чеські крони і тому звертаюся саме до чеської установи.

— Ми не маємо права вирішувати такі питання. Якщо ваші дозволять...

Я запитав:

— А чим же мені розраховуватися з носільниками у Братіславі?

— Усі розраховуються російською горілкою.

Я запитав:

— Хіба в Чехо-Словаччині скасована грошова система і введено натуральний обмін?

Вона промовчала.

Я — на здогад буряків:

— Чи можу я скористатися нагодою, щоб оглянути місто?

— Ви не встигнете. Поїзд стоїть у Братіславі півгодини.

— Я маю час. Я міг би затриматися в місті навіть на добу.

Бідна дівчина перелякалася:

— Ні! Ні! Що ви? Не можна. За жадних обставин!

— Ну, а як я все таки затримаюся? До кого в Братіславі належить мені звернутися по дозвіл?

— У Братіславі є радянський військовий комендант, якщо він вам дозволить...

— Але я не радянський військовий. Я маю на увазі цивільну владу.

— Вам може дозволити тільки комендант. Ви зрозуміли?

Я все зрозумів.

У Братіславі носільники перенесли наш багаж до другого вагона, і ми чесно розрахувалися з ними горілкою. Носільники, усміхаючися, подякували. Вони вже все знали. Не ми перші, не ми останні... Тут, у Братіславі, грошовою одиницею втікача з Росії стала пляшка горілки. Зрештою, в самій Росії пляшка горілки давно вже стала заміником символічного карбованця.

Тому, що вранці в поїзді нам не дали навіть чаю (нема чим платити!), нестерпно хотілося пити. Я пішов до станційного буфету і віддав пачку цигарок за кухоль чудового чеського пива.

Мене торкнув за руку літній чех:

— З Радянського Союзу — до Ізраїлю?

Я ствердно хитнув головою. Він підійшов до шинквасу і повернувся з двома чарками горілки.

— Заздрю і бажаю успіху. І щастя.

Я дістав пачку сигарет "Столичные". Він увічливо взяв сигарету, уважно оглянув її і кинув до плювочки. Витягнув чеські:

— Пали...

Десь там на станції, тут таки поруч, сидів радянський комендант. "Якщо ваші дозволять..." Я не пішов просити дозволу.

Я не прощаюся з Чехо-Словаччиною, але кажу: до побачення. Я ще побуваю в цій країні, коли не треба буде просити дозволу у радянського військового коменданта.

(Переклад з російської)

... що вгору йде...

Григорій Костюк

Народився Борис Антоненко-Давидович 5 серпня 1899 р. в передмісті Засуллі, коло міста Ромен, тоді на Полтавщині. Батько його працював спочатку кваліфікованим робітником-залізничником — машиністом пасажирських поїздів, а пізніше, остаточно осівши в Охтирці, — монтером на електростанції й кіномеханіком. Під час Першої світової війни мобілізований до армії, він пропав без вісти. 15-річним юнаком Борис залишився без батька з одинокою безпомічною матір'ю. 1917 року закінчив Охтирську гімназію. Восени того ж року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Трохи згодом переїхав до Києва і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Доба революції й хвиля національно-державного відродження України захоплюють молодого студента. З покликання він був літератор, культурник і красномовець. Українська революція вимагала не тільки вояків, але й здібних організаторів і пропагандистів національно-визвольної ідеї. Борис Дмитрович, поруч з університетським навчанням, з молодечим запалом береться за цю справу. Він виїжджає з промовама на фабрики, заводи й далекі, глухі села. Організує суспільні й культурні осередки, кооперативні товариства. Ця його діяльність тих бурхливих часів стала пізніше за джерело багатьох його творів, зокрема таких як "Просвітяни" та "Печатка". Він організує українські школи, веде непримиренну боротьбу з залишками царських русифікаторів у системі народної освіти. Навіть сам очолює відділ освіти в одному з районів України. На цій посаді він залишався ще й 1920 і 1921 роки, коли більшовицька влада вже опановує Україну. Політично в ті роки він належав до радикальної групи української інтелігенції. Тому, коли 1920 року лівий відлам Української соціал-демократичної робітничої партії на чолі з Юрієм Мазуренком, Андрієм Річицьким, Михайлом Авдієнком та іншими створив УКП, що намагалася легально протиставитися КП(б)У як експозитурі РКП(б), Антоненко-Давидович стає її

В основі цієї статті лежить доповідь, виголошена в Нью-Йорку на урочистих сходинах, присвячених вісімдесяти роковинам з дня народження Бориса Антоненка-Давидовича.

членом і навіть відповідальним секстетарем Київського губкому УКП. Але близьився критичний момент для УКП. Вона змушена була зліквідуватись і влитися в КП(б)У. Така була ухвала Комінтерну. Антоненко-Давидович попередливо покидає лави УКП і переходить цілковито на літературну й журналістичну працю як безпартійний. Таким шляхом в українську літературу прийшов молодий автор, якому доля судила пізніше зіграти визначну роль.

Увесь творчий шлях Антоненко-Давидовича само життя поділило виразно на два періоди.

Перший — від 1923 року по 1933, тобто від появи першого його оповідання "Останні два" ("Нова громада", Київ, 1923, ч. 3-4), до публікації останньої перед життєвою катастрофою збірки оповідань "Паротяг ч. 273", що вийшла в видавництві "Молодий більшовик" 1933 р.

Другий період будемо датувати від червня 1957 року по сьогодні, тобто від року, коли Антоненко-Давидович, після 22-ох років ув'язнення, повернувся до Києва й відновив свою творчу працю.

Двадцять чотири роки, що відокремлюють собою ці два періоди творчості, тобто роки від 1934 по 1957, будемо вважати мертвими чи втраченими роками в творчій біографії нашого письменника.

Писати Антоненко-Давидович почав давно, ще в гімназійні роки. Писав поезії, фейлетони, сатиричні нариси, а 1916 року в шкільному друкованому журналі з'явився його перший солідний нарис під назвою "Моя поїздка на Кавказ", що як признається сам автор, був якоюсь мірою прообразом того цікавого мандрівного жанру, який пізніше приніс йому славу збірками "Землю українською", "Збруч" та ін. Роки революції на деякий час загальмували були цю пристрасть до писання, але вже від 1920-1921 років він пише багато. Із цих писань 1923 року з'явилося друком дві речі: згадане оповідання "Останні два" і драма на чотири дії "Лицарі абсурду", — в єдиному тоді солідному харківському журналі "Червоний шлях" (1923, ч. 8). Цими публікаціями й датуємо початок першої доби його літературної творчості.

За першу добу творчості Антоненко-Давидович опублікував 14 книжок і силу-силенну окремих нарисів, рецензій, заміток, розкиданих по всій тогочасній періодичній пресі. Були це збірки оповідань — "Запорошені силуети" (1925), "Тук-тук" (1926), повісті "Синя Волошка" (1927), "Смерть" (1928), "Справжній чоловік" (1929), "Печатка" (1930), збірка нарисів "Землю українською" (1930) і багато інших. Крім цього, між 1926 і 1933 він писав

роман-трилогію "Січ-мати", що уривками друкувалась у журналах "Глобус" і "Життя й революція". 1933 року перший том трилогії під назвою "Нащадки пращів" Антоненко-Давидович подав був до видавництва ЛіМ. Але ані ця частина, ані інші вже не побачили світу і трилогія в цілому, правдоподібно, пропала назавжди. Одночасно писався роман з життя технічної інтелігенції під назвою "Борг", уривок з якого з'явився в січневому числі "Життя й революція" за 1933 рік. Але й цей роман уже світу не побачив і після арешту автора також пропав.

Із усіх публікацій першої доби творчости центральне місце посідають його оповідання й повісті: "Печатка", "Синя Волошка" "Смерть" і збірка репортажів "Землею українською".

Невелика повість "Печатка" концентрує увагу читача на подіях української революції за доби Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Динамічна оповідь, з багатьма гумористичними ситуаціями й драматичними сюжетними колізіями, має ще й ту вартість, що в ній автор, чи не єдиний у радянській літературі того часу, сміливо показав, що за ідею вільної України та за її революційний парламент Центральну Раду боролася не тільки інтелігенція, не тільки селянство, але й свідоме робітництво. Навіть більше, зображуючи двох головних героїв повісти — молодого студента Федоренка й робітника Андрія Осадчого — автор образними засобами стверджує, що інтелігенція (студент) грала допоміжну, інколи боязливу, кумедну чи розгублену роль, а основну, сміливу, ідейно наступальну, а в трудних ситуаціях — відважну й розумну дію вело робітництво (Осадчий).

Повість "Синя Волошка" відтворює драматичний епізод з доби денікінської навали на Україну. Денікінська контррозвідка, що безоглядно нищила будь-які прояви українського національного життя, заарештувала студента, провідного діяча українського антиденікінського заплілля. Учасниця цього нелегального гуртка, вродлива студентка, що її прозвали Синьою Волошкою, бере на себе обов'язок за всяку ціну врятувати товариша від розстрілу. Вона, як ніби наречена заарештованого, йде до начальника розвідки — дегенерата й садиста, пробує вблагати його звільнити студента і, коли це не вдається, вживає останнього аргументу — віддається йому й ціною такої самопожертви врятовує товариша. Ця повість, що написана виразно в стилі Винниченкової психологічної новелі, у той час (1924 рік) була вельми почитною. І не випадково Валеріян Підмогильний назвав її "ефектною річчю", що зробила ім'я автора популярним.

Доля інтелігенції в революції, зокрема доля тих діячів, що на початку були активними в українській національній революції, а пізніше змінили погляд чи обставинами змушені були перейти до співпраці з радянською владою, постійно тривожила Антоненка-

Давидовича. Цій проблемі він присвятив кілька творів, а серед них найбільший і найглибший — повість "Смерть" (1928), твір психологічно й соціально складний і багатопланий.

Мистецька сила повісті — уміння в малому показати велике. У фокусі одного повіту в першій половині 1920 р. показано образ усієї України. У повітовій організації КП(б)У зображено цілу комуністичну партію України — її політику взагалі, а національну зокрема, її людський склад, психологічне наставлення і практичну діяльність. Організація складена переважно з російського або, ще гірше, зрусифікованого військового чи міщанського елементу, чужого, ворожого або в кращому випадку байдужого до країни і народу, серед якого вона діє. Незначний, непомітний і не впливовий український елемент, якщо він політично свідомий (скажімо, з недавніх боротьбистів), постійно під підозрою КП(б)У. А якщо це елемент випадковий, що пішов механічно за хвилею подій (з селян, з робітників), то він виконує роль слухняного й виконного раба. Тому, як каже в повісті один сільський учитель головному героєві повісті Горобенкові, "його політика буває часом гірша від запеклого русака".

Становище радянської влади ще далеко не певне. Село — поспіль вороже наставлене. Навколо — повстання. Радянську владу село сприймає як таку, що тільки приїздить до його "сумирних хат із розкладками, контрибуціями, арештами й розстрілами". Барвисті епізоди безглузких суботників, хижацьких і грабіжницьких ревізій приватних піанін, бібліотек, шаф, столів і навіть стільців, антирелігійної пропаганди, перевиборів рад, фантастичної перебудови системи освіти, випомповування з села харчів спеціально озброєними партійними агентами, опору селянства, убивства партійних агентів і, нарешті, трагічний епізод розстрілу закладників того села, де вбито партійних уповноважених для хлібозаготівель, — ось загальне сюжетне тло повісті "Смерть".

Через усю повість проходить центральна постать задуму — український інтелігент Кость Горобенко. Недавній активний культурний і суспільний діяч доби Центральної Ради і Директорії, він шляхом ідейної еволюції прийняв радянську владу й вступив до комуністичної партії. Але в КП(б)У він почуває себе чужим. На нього дивляться косо. Йому не довіряють. Про нього розповсюджують брехливі чутки, ніби 1918 року в Києві він розстрілював матросів. Його природну й принципову звичку: читати українську пресу й виступати українською мовою, дбати за українську літературу в хатах-читальнях і робітничих клубах, — трактують іронічно: "Здоров, Горобенко! Ну, як там 'мова'? ... Петлюрівщину сієш, каналія! Це ти Маркса українізував?" — і тому подібні вайлуваті, скалозубні дотепи, спрямовані на його копромі-

тацію, лунали навколо нього й творили отруйну, тяжку атмосферу. Навіть у парткомівській характеристиці (таємній) про нього було записано: "Як комуніст-більшовик — несталий". Це його вкрай бентежить. Він починає почувати себе в стані ворогів, а не ідейних друзів. Починає оцінювати своїх співпартійців і аналізувати свій стан.

— "Несталий"... Хіба для них він може бути сталий? Хіба вони можуть забути про те?.. І потім це українство, що воно їм. Їм, для яких не було ні Солониці, ні Берестечка, ні Полтави, ні навіть Крут! Для яких уся історія — тільки вічна боротьба кляс... Ах, які вони все ж таки доктринери!..

... "Буття визначає свідомість"... Це їхня істина, це "новий заповіт", з яким вони мають пройти світ... "Капітал" Марксіва... Що це? Тора, Євангелія, Аль-Коран чи Архімедів ричаг?

Отак міркуючи, Кость Горобенко все ж таки відчуває, що він задалеко з ними зайшов, що пов'язаний з ними вже дуже тісно. Але чому ж до нього таке ставлення? Що він повинен зробити, щоб стати з ними рівним? Чого йому бракує? По довгих і тяжких роздумах, приглядаючись пильно до характеру і способу думання своїх нових співпартійців, вивчаючи їх діяльність і психологічне наставлення, він робить несподіване навіть для себе відкриття:

— Треба вбити... Мушу, власне, не вбити, а розстріляти. І тоді, ... коли кров розстріляних повстанців, куркульні, спекулянтів, заручників і безліч усяких категорій, що зведені до одного знаменника — контрреволюція, хоч раз, єдиний тільки раз впаде, як то кажуть на мою голову, заляпає руки, тоді всьому цьому кінець. Тоді Рубікон буде перейдено. Тоді я буду цілком вільний. Тоді сміливо й одверто, без жадних вагань і сумнівів можна буде сказати собі: я — більшовик.

Не буду розкривати докладно той глибокий підтекст, що захоче в собі ця сюжетна ситуація роману. Скажу тільки, що в фіналі конфліктної розв'язки це парадоксальне рішення героя знаходить своє практичне застосування: його посиляють з карним загоном розстрілювати "закладників" того села, де забито кількох партійних уповноважених. Сцена, як вели на розстріл шестеро дядьків-закладників і як здійснювали цю нелюдську криваву езекуцію, силою трагізму зображення, якщо поминути "Я" Хвильового, перевищує все, що ми до того читали, включно з "Промінь сонця" В. Винниченка чи "Оповідання про семеро повішених" Л. Андреева.

Чи ж перейдено Рубікон? Чи, проливши кров своїх людей, став Кость Горобенко більшовиком? Чи почув себе рівним серед рівних? Чи заслужив на довір'я? Автор прямої відповіді на це не дає. Він тільки показує, що Горобенко був у стані сновиди, непри-

томности. Нічого не розумів і не чув навіть команди начальника карроти. "Горобенко обернувся, перевів дихання й подався навмання". Цим лаконізмом і душевним станом героя найглибше підкреслено усвідомлення героєм його юдиного вчинку, а з цим — осуду та кари за злочин.

Роздумуючи над драматичним фіналом повісти "Смерть", що з такою силою зображує політику "збірної відповідальності" з її безоглядними масовими розстрілами невинних людей, названих "закладниками", мимоволі приходимо до думки: а чи не був це початок нової доби самовияву людини-звіря? Аджеж тільки поява на обрії життя такого типу "політика" вможливила голод 1932-1933, масові депортації на явну смерть мільйонів селян і робітників — жінок, дітей, старих, немічних, хворих, — тільки цей тип міг реалізувати вікопомний терор 1930-их років чи, пізніше, холодно, без усяких сентиментів, винищувати цілі беззахисні нації (кримські татари, карачаївці та інші). Поява в центрі Європи фашизму з його народобивчою практикою не була вже новиною. Це був лише вияв у новій іпостасі знайомого вже нам типу нелюда. Його каральна акція під час окупації Чехії, Польщі, України під час Другої світової війни була оперта на ту саму політику "збірної відповідальності" й розстрілів закладників, що її започаткували екстремні сили російської революції 1918-1920 рр. Саме цей тип людини-звіря вже в наш час розповзся по всіх континентах світу і, прикриваючися цинічно гаслом "щастя людини", закладає бомби в читальнях бібліотек, в багатолюдних торговельних центрах, на святкових площах, в літаках з туристами і масово вбиває невинних людей.

■

Десь від 1928 року в українській літературі стає дуже популярним жанр літературного репортажу. Антоненко-Давидович і тут виявив свій небуденний таланти. Його збірка нарисів "Землею українською" стала класичним зразком цього жанру й по наш день. Які ж особливості його нарисів? Що вражало читача в них? Гострота спостережень з лірично-сатиричними просмиками, сміливість і незалежність думки, глибина аналізу фактів, уміння проектувати сучасне на минуле й навпаки, мистецька характеристика людських типів і ситуацій, глибоке знання історії і любов до неї, та нарешті віра в майбутнє України, — так загально й далеко не повно можна визначити специфіку літературних нарисів Антоненка-Давидовича. Він, як мало хто з інших авторів, уміє взяти читача за душу, повісти його всіма магістралями нашої батьківщини, заглядати разом з ним у найпотаємніші закутини її. Економічне та культурне становище нашого відсталого Полісся ("Рейки на драговині"), і особливість західнопівденного прикордоння, "де когут піє на три держави", і серце Київщини Умань, з романтичним Софіївським парком і неспокійними студентськими ватагами, що спрагло тягнуться до українського

мистецького слова ("2*2 = 4?"), і місця колись славної Запорізької Січі, з її кольоритними ідейними і байдужими, темними й свідомо злочинними нащадками ("Там, де тіні забутих днів"), і українська Мекка — Тарасова могила в Каневі ("До Канева"), і Дніпро-Славута з його могутньою, ще не використано належно силою ("Пороги"), і нарешті український степ та серце індустріальної України — Донбас ("Земля горить").

Хочеться, щоб читачі бодай трішки відчули запах слова, гостроту думки й актуальність спрямовання нарисів Антоненка-Давидовича. Я не відважуюся переказувати їх своїми словами. Вважаю за найкраще подати одну-дві цитати, що говорять самі за себе. Візьмімо нарис "Рейки на драгвині", — подорож автора до головного міста нашого Полісся Коростеня.

Коростень. Древній Іскорость. Стара Деревлянська земля, що загубилася серед драговини Полісся та трясовини нашої історії.

Тільки й лишилося, що легенда про Ігоря та Ольгу. Боком випіз колись київському князеві надмірний княжий "продподаток". вчинили заколот обідрані деревляни, нагнули додолу два дерева, прив'язали князя за ноги до верхівок і пустили — фю-у-у.

Це характеристичний для Антоненка-Давидовича мистецький засіб проєкції минулого на сучасне з виразним сатирично-критичним наставленням. Другий зразок із цього ж нарису — гостро-публіцистичний лірично-інвективний відступ у пізній етап наших історичних контактів з Росією:

Я не люблю Петровської доби Росії. Я не люблю її, бо давно вже, відколи я випадково (як і багато нас) потрапив до тої психологічної колізії, що звалась "стати свідомим українцем", я виплекав в собі ненависть до Петра і його діл. У мойй уяві поставав не великий конструктор, ... а — кат. З Петром зв'язано в пам'яті не корабельні верфі, не заводи, ні навіть сірий, туманний, але грандіозний Санкт-Петербург, а — ранок стрілецької страти й Полтава....

Не для нас, не для України Петро поставив колись дибки клишоногоу Московію і погнав гарапником загнuzдану Росію на північ, захід і південь. Не для нас! З Петровської кузні під Полтавою українська шкапа подалась у віки з розрізаним черевом і тельбухами, що волочились за нею шляхом аж до 1917-ого.

Але чи не найбільше притягає увагу автора наш індустріальний південь, наш життєдайний Донбас. "Земля горить" — це один з найблискучіших нарисів збірки. Автор допитливий і нещадний до всіх прогріхів цієї найзрусифікованішої області. Перед нами проходять кадри впертих і ворожо наставлених русифікаторів, спеців-інженерів, крутіїв бібліотек і станційних кіосків, де організовано бойкотується українська книжка, недочених учителів, що розмовляють суржилом, гротескні ситуації з прихованими ігнорантами навіть у партійних і профспілкових комітетах. Все явно і приховано протистоїть, опирається українській стихії. Але — дарма!

Там, у шахтах, на великих металюргійних і хемічних фабриках

вже всвердлився в донбаську цілину українець; там, за будівлями, за шахтарськими оселями простягаються звідусіль українські села, там на закурених вічним димом фабричних корпусах флюгер історії спроквола рипить на заржавілих петлях, повертаючись ліворуч до Харкова, до Києва, до Дніпра-Славути, до молоді, збудженої на світанку нашої епохи, України...

Зрушив Донбас. Із низів, із шахт, із фабрик тягнеться він до української книжки, до українського театру, до газети.

Такий Антоненко-Давидович у своїх нарисах. Але то вже був початок 30-их років. Йому ще вдалося дещо опублікувати, поки на політичному обрії згромаджувалися лиховісні хмари терору. Спалах арештів весною 1933 року, постріл Хвильового 13-ого травня, самогубство М. Скрипника 7 липня й після цього нова хвиля арештів українських письменників і культурних діячів, — створили пекельні умови для життя і праці письменників, а серед них і для Антоненка-Давидовича. Від природи активний і здатний політично думати, він пробує знайти вихід із смертельної ситуації. Їде на далекий схід, до столиці Казахстану Алма-Ати, влаштовується на працю при державному видавництві Казахстану; заплановує дві великі праці: антологію казахської літератури українською мовою й таку ж антологію української літератури казахською. Задум великого братерського спілкування двох далеких народів. Але доля не судила здійснити ці шляхетні плани. 5 січня 1935 року — арешт, безглузде слідство, комедія суду, беззаконний і безпідставний вирок смерті, заміна на 10 років концтраку, який практично протягнувся аж 22 роки. Власне, цей засуд мав тягтися все його життя. Лише смерть тирана й короткотривала доба відлиги врятували життя письменника. Несподівано для всіх у червні 1957 року Антоненко-Давидович повернувся до рідного Києва. Це межувало з чудом.

Машина терору вирвала письменника із життя, коли йому щойно минуло 35 років. А повернувся він із своєї сумної Одиссеї, коли йому сповнилося 58 років. Подібного випадку в літературному світі я не знаю. Шевченко? Достоевський? Це не те. Далеко не те. Правда, його, як і Достоевського, засудили були до смертної кари. І знову, як і Достоевському, йому замінили смертну кару на 10 років ув'язнення. Але Достоевський, відбувши 4 роки в Омській тюрмі й 5 років у війську, вийшов на волю й відновив свою літературну діяльність. Це далеко не те, що 22 роки сталінської каторги. Ні, історичних аналогій я таки не знаю.

Повернувся Борис Дмитрович з надломленим здоров'ям, виснажений фізично, але морально і духово — незламним. Це зберегло його як мистця і громадянина.

У минулі каторжні роки він утратив був усяку надію повернутися будь-коли до літературної праці. Але після смерті Сталіна його несподівано охопив такий непереможний потяг до писання, якого як він сам пише, "не зазнавав, мабуть, з того часу,

як перестав ходити в початківцях". І він, у найнелюдяніших умовах, на випадкових клаптиках паперу, в кожну вільну хвилину, писав. У наслідок цієї довгої і впертої праці, вийшов солідний рукопис. Коли таки прийшла воля і Антоненко-Давидович повернувся до Києва, то він привіз із собою вже першу чорнову редакцію свого роману "За ширмою". Але, поки роман солідно допрацьовувався, Борис Дмитрович своє нове життя на волі розпочав знову мандрівкою по рідній, давно не баченій батьківщині. Закінчив цю мандрівку відвідинами Буковини, Покуття, Галичини і Закарпаття. У кількох прегарних, таких же свіжих і бентежних, як і колись, нарисах зафіксував він враження своєї надзвичайної мандрівки. Додавши до них дещо зі своїх старих нарисів, 1959 року він видав їх книжкою під назвою "Збруч". Того ж 1959 року з'явилося перевиданням одно з його давніших оповідань "Крила Артема Летючого". І цим, власне, відзначено його шістдесятиріччя. Л. Серпілін, В. Півторадні, Є. Гриднева, О. Ставицький і навіть О. Полторацький тепло вітали ці нові його публікації, а В. Іванисенко у статті "Скромність і сумління" ("Літературна газета", 1959, 4 серпня) щиро вітав письменника з 60-річчям і висловлював радість з нагоди повернення його до літератури.

Для Антоненка-Давидовича справді настала ніби друга творча молодість. З-під його пера виходять нові твори. Крім згаданої збірки "Збруч" і оповідання "Крила Артема Летючого", він пише й публікує багато нових оповідань, окремих збірок, повістей і романів: "В сім'ї вольній новій" (1960), "Золотий кораблик" (1960), психологічно-побутову повість з студентського життя 1920-их років "Образ", соціально-психологічне оповідання з доби революції "Так воно показує" і, нарешті, повісті та романи: "Слово матері" (1960), "За ширмою" (1963), "Семен Іванович Пальоха" (1965) та багато інших оповідань, які й досі ще не зібрано в окрему збірку. 1967 року вийшов том його вибраних творів з досить вдумливою і прихильною до автора передмовою критика Леоніда Бойка.

Крім художніх творів, автор видав кілька цінних книжок про літературне життя, про літературу і мову. Свої спостереження над творчим процесом і свій досвід він виклав у збірках статей: "Про що і як" (1962), та "В літературі й коло літератури" (1964). Літературні силуети про класиків нашої літератури: Шевченка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Васильченка, літературно-критичні й теоретичні нариси і, нарешті, спогади про своїх сучасників (В. Блакитного-Еллана, В. Сосюру, М. Рильського, Є. Плужника та Б. Тенету) — виповнюють книжку "Здалека й зблизька" (1969). Нарешті, знемениті його роздуми й спостереження над українською літературною мовою, що з'явилися під

назвою "Як ми говоримо" (1970). На жаль, ця книжка стала останньою публікацією творів Антоненка-Давидовича. Від 1971 року двері видавництва і журналів радянської України для цього видатного й заслуженого майстра слова знову закриті. Про цей нечуваний беззаконний вчинок влади сам Антоненко-Давидович в приватному листі від 6 січня 1971 року писав:

Офіційно мене не покарано за відмову давати свідчення на суді (В. Мороза — Г. К.), як того можна було сподіватись, але неофіційні санкції вже почались: знято в журналі "Україна" вже ухвалену до друку мою повість "Завищені оцінки", не друкуються в "Літературній Україні" мої дальші мовні нотатки "Ваговиті дрібниці" й, нарешті, не буде видано додаткового тиражу "Як ми говоримо". Отож, навряд чи зможу я наступного 1971 року "порадувати читачів новими творами", як Ви того мені бажаєте... Взагалі, в літературі тепер настанова — писати "виробничі" та "колгоспні" романи, до чого я аж ніяк не мастак. Ну, що ж — доведеться писати "для вічності", відкладаючи написане в папку "Як умру, то поховайте"...

Ясніше й трагічніше трудно висловитись. І живе в таких поліційних умовах силою ізольований від літературного процесу, фактично з кляпом у роті, видатний письменник і чесний син свого народу ось уже десятий рік. Лише коли-не-коли приходить йому потіха десь здалека: то, прогавлена наглядачами, позитивна оцінка книжки "Як ми говоримо" в серйозному російському журналі "Вопросы литературы", то похвальна оцінка в журналі Польської Академії Наук "Slavia orientalis" (1972), то переклад польською мовою роману "За ширмою" з найкращою рекомендацією для читачів ("За parawanem", 1974), у чудовому перекладі Станіслава Рихліцького, то перевидання в Австралії нашою філією ОУП "Слово" роману "За ширмою" та готування його перекладу англійською, то, нарешті, вже 1979 року у варшавському "Українському календарі", у статті "Вірний син свого народу" названо його "прекрасним знавцем і палким шанувальником нашої солов'їної мови". Для нього, без сумніву, це промені сонця серед темної ночі його щоденного буття.

Але вернімось і прогляньмо бодай побіжно його літературні надбання в другий період творчости.

Коли "Золотий кораблик", "Слово матері" й подібні оповідання відтворюють життя дореволюційної доби, "Так воно показує" — добу революції, а "Семен Іванович Пальоха" — просто повість про красу природи й прецікаві людські характери, то нариси "Збруч", повість "Образ" та роман "За ширмою" по вінця в животрепетних соціальних, морально-побутових та психологічних проблемах нашого часу. Повість "Семен Іванович Пальоха" автор слушно назвав "мисливською поемою". Справді бо, її виповнено чарівними українськими пейзажами, філософськими

роздумами й ліричними відступами, великою любов'ю до людей з вибачливо-сатиричною посмішкою з них. Це мемуарна поема — поема про себе, про своїх ближчих друзів. Це мандрівка в обірвану насильниками молодість і прийняття похилого віку. Твір філософський і глибоко оптимістичний. У фіналі поеми автор висловлює думку, що панування тиранічної сили не вічне, що неминуче прийде час, коли людина сама керуватиме собою. "Бо — панта рей!" — це вічний закон життя.

До речі я не люблю мисливських оповідань. Без гніву на людину я не можу читати захоплених описів фахових мисливських пострілів, влучного попадання в намічену жертву й передсмертного окрику підстреленої чайки. Після такої лектури мене охоплює гіркий осуд людини, лють і образа на неї. Я не можу їй дарувати, що вона в мисливському азарті стає гіршою, жорстокішою за звіра. Звір убиває, коли голодний. Людина — для розваги. Але мисливську поему Антоненка-Давидовича я читаю з приємністю. Бо це повість про людей — добросердних великих диваків і фантазерів.

Центральне місце в другій добі творчості письменника посідає його роман "За ширмою". Сюжет роману не складний: історія життя, праці й родинних стосунків молодого лікаря українця Олександра Постоловського. Дія відбувається головним чином у кишлаковій лікарні глухого району Узбекистану. Потрапив сюди лікар Постоловський з родиною (дружина, трирічний син і стара мати) після Другої світової війни. Ця родина лікаря й становить собою центральний осередок дії роману. Побічну, але сюжетно-зв'язкову й ідейну роллю грають ще дві особи: завідувач облздоровідділу лікар Ходжаєв і бездомна, шолудива, сліпа на одне око сука Жучка.

З розлогої, на початку ніби спокійної розповіді роману читач довідується, що чесний, відданий своїм пацієнтам лікар Постоловський занедбав свою рідну матір, яка занедужала на рака. Відгородивши ширмою в кутку свого кабінету місце для матері, він, поринувши в свою фахову працю, не помічав, що мати, не маючи прихильности від чужої духом і культурою невістки-росіянки, жила в пекельних умовах. Її довго тримала на силі лише велика материнська любов до сина. Але смертельна хвороба й синова недбалість звалюють її остаточно з ніг. Син похопився, збагнув небезпеку й вирішує негайно відвезти матір до лікарні в Томськ на операцію. У поїзді, по дорозі до Ташкенту, мати відчула

що життя вже витікає з неї, і душа її ледве держиться в безсилому обважнілому тілі [...]. Вона не думала ні про свою хворобу, ні про операцію, їй не вірилося навіть, що вона поїде ще до якогось сибірського Томська. По що? Ні, вона їде з сином на ту далеку, святу

землю, де вона народилася, де сплять вічним сном її батьки й прадіди, де годиться і їй схилити свою голову.

І вона впала в передсмертну непритомність. Коли прийшла до себе, то ледве могла промовити, щоб син відвіз її до Переяслава. Син зрозумів і

покапливо, щоб мати встигла ще почути, голосно сказав:

— Я одвезу, мамо.

Але мати більше вже не відгукнулась.

Тільки тоді Постоловський зрозумів глибину свого злочину перед матір'ю, тільки трагізм такого непоправного фіналу збурило його синівське сумління й викликало свідомість свого великого боргу перед мамою, перед тим Переяславом, про який вона марила, і перед тією землею, на якій і він народився.

Він одвернувся й перевів очі в далину, куди простяглися безконечні рейки на південь, куди весь час линула думка зажуреної матері, до того далекого Переяслава, і твердо проказав сам собі:

— Я все сплачу, мамо. Все!

І ці слова його прозвучали як синівська клятва над труною матері.

"За ширмою" — один з найвизначніших творів української літератури останніх двох десятиріч. Це не психологічний родинно-побутовий роман. Це не просто спроба "нагадати молодому поколінню про його обов'язки до батьків, а разом з тим торкнутися деяких родинних проблем", як, може навмисне не розкриваючи, сугерував ідею роману сам автор у передмові до його журнальної публікації 1962 року. Це не традиційна проблема дітей і батьків, як твердив дехто з критиків (Л. Бойко, Д. Чуб). Це не дидактичний роман, не роман про "виховання правдою і красою" (К. Волинський), — а щось більше, ширше і глибше за всі ці окремо поставлені проблеми. Це синтеза цих проблем. Це, як сказав, соціально психологічний роман про кровний взаємозв'язок людини і суспільства, людини і нації. Ще в першій добі своєї творчості, зокрема в повісті "Смерть", Антоненко-Давидович виявив себе майстром зображувати в малому велике. В "За ширмою" він дійшов вершини цього мистецтва. У фокусі однієї родини, у стосунках між сином і матір'ю, він відтворив складну проблему — внутрішній, підсвідомий навіть, але нерозривний зв'язок людини з народом, з батьківщиною. Коли Постоловський над прахом матері давав клятву спокутувати свою провину, сплатити свій борг перед нею, то він уже мав на серці свій народ, свою батьківщину. У цьому суспільно-виховна й мистецька сила роману. Якщо до цього додати, що роман написав першорядний

стиліст, відшліфованою літературною мовою, з виразним індивідуальним звучанням кожного майстерно вирізьбленого персонажа, то стане зрозуміло, чому поява цього роману сколихнула запліснявіле плесо радянської літератури й відразу викликала численні відгуки в пресі.

Критичні відгуки поділилися, в основному, на дві групи: першу, меншу — репрезентували головним чином виразники реакційних соцреалістичних догм. Другу, численнішу — репрезентувало все, що було спрагле великої літератури, мужньої незалежної думки. Першу групу репрезентував поганий син доброго колись галицького лікаря, другорядний поет і прозаїк Любомир Дмитерко. Саме він чи не перший заговорив про "таємниче дно" роману, про захований націоналістичний підтекст і цим започаткував нове цькування письменника. Другу групу репрезентували кілька вдумливих і талановитих, переважно молодих критиків і письменників. Серед них виділялися голоси критиків: Л. Бойка, О. Ставицького, В. Іванисенка, І. Світличного; молодих прозаїків: Л. Серпіліна, В. Кави; й талановитого поета Василя Симоненка. Симоненко висловив свою оцінку роману в приватному листі до Антоненка-Давидовича за кілька місяців до своєї передчасної смерті. Думки Симоненка є важливим висловом його покоління, тому цей лист і потрапив до вступної статті вибраної збірки творів Антоненка-Давидовича 1967 року. Думки популярного й улюбленого поета напевне викличуть зацікавлення й серед наших читачів. Тому подаю листа повністю.

Дорогий Борисе Дмитровичу! Нарешті, Ваш роман доповз і до Черкас. Вчора, оббігавши пів міста, я ледве придбав для себе одного примірника. Мені було дуже радісно, що книга, котру я так полюбив, зникає з книгарень майже блискавично.

Кажуть, що завжди найсильніше перше враження. Але то, мабуть, правдиво тільки тоді, коли твір мілкуватий і тримається на зовнішніх оздобах. "За ширмою" я не перечитував, а читав захоплено, відкриваючи ті грані і вловлюючи нюанси, що при першому знайомстві лишилися чомусь поза увагою. Можливо, це сталося тому, що в журнальному варіанті не було останнього розділу. Прекрасного розділу!

Сердечно дякую Вам за чудову книгу, за ті години творчої і естетичної насолоди, котрі Ви подарували своїм твором і мені, і багатьом-багатьом читачам. З синівною шанобою схиляю голову перед Вашим талантом і зичу Вам довгих і плідних років життя. Щиро Ваш

Василь Симоненко.

■

Такою в загальних рисах постає в моєму сприйманні постать Бориса Дмитровича Антоненка-Давидовича у 80-річчя його життя і

творчості. У його творах, як висловився колись теоретик активноромантичного (вітаїстичного) напрямку, "глибина думки поєднана із витонченим словом, калямбур з оригінальністю, сльозина із теплою пародією на саму себе і велика та глибока радість із тією журбою, що так прикрашує чоло мислителя". ("Літературний ярмарок", серпень 1929, передмова, ст. 2).

Антоненко-Давидович організаційно не належав до групи вітаїстів, але духово і творчо він ішов у цьому загальному відродженському річищі 1920-их років. "Белетрист і публіцист гостросуспільного інстинкту і зору" — так слушно колись визначив Антоненка-Давидовича Юрій Лавріненко. Я б волів до цього ще додати: письменник глибокого вгляду в суспільні процеси й людські душі, реаліст і гуманіст в зображенні найболючіших життєвих і загальнонаціональних проблем, вникливий психолог і гострий аналітик людських учинків, вимогливий до слова й образу і, нарешті, усією своєю творчою духовістю письменник глибоко національний і саме тому — загальнолюдський.

До цих осягів він прийшов не відразу. Велика праця й пильне критичне засвоєння кращих зразків своїх попередників допомогли йому в цьому. Він сам признається, та й ряд його критиків стверджували, що на формування його письменницької манери мали вплив Степан Васильченко, Володимир Винниченко і, навіть, старший його сучасник Микола Хвильовий. Ці вчителі позитивно вплинули на молодого автора насамперед тим, що допомогли йому виробити свій власний мистецький смак і стиль. Спочатку ці чужорідні нашарування, зокрема оригінальна лірично-орнаментальна манера Хвильового, гальмували його власні творчі первні. Молодий, але критично гострозорий автор це відразу збагнув і почав цьому протиставитися. Процес творчого становлення Антоненка-Давидовича цікавий і вартий окремого дослідження. Тут я тільки скажу, що творча емансипація його відбувалася не демонстративним розривом, не бунтом проти своїх учителів, а в свідомому творчому змаганні з ними. Їхні мистецькі досягнення він зумів глибоко засвоїти, перетопивши в своїй творчій лябораторії на нову, йому тільки властиву якість. Так постав його власний образний світ, власний мистецький почерк і стильовий тембр, хоч центральним для письменника, як колись для Грінченка і Франка, завжди були не формальні проблеми, а, кажучи його таки словами, "чесне служіння народові, народному ділу, народній ідеї" ("В літературі й коло літератури").

Тут причина, чому Антоненко-Давидович у принципі ніколи не експериментував із словом, образом, сюжетом. Він не замикався на довгий час у свою лябораторію й не намагався блиснути якимось особливим новотвором. Він радше волів удосконалювати те, що дали вже наші клясики, оте Франкове "каменярство",

Лесину "тверду крицю" й "мечи на катів". На цьому ґрунті зростає свідомість Антоненка-Давидовича як письменника й громадянина. Його суворі вимоги досконалого, очищеного, найповнозвучнішого мистецького слова виходять саме з цієї традиційної тези — служіння правді, свободі, народові. У цьому своєрідний зрештований традиціоналізм творчості Антоненка-Давидовича.

Я нічого не сказав про надзвичайно цікаве київське літературне життя на початку 1920-их років, у якому закорінювався талант молодого Антоненка-Давидовича. Я нічого не розповів про невелику, але могутню своїм творчим потенціалом, групу молодих талантів (Євген Плузник, Григорій Косинка, Валеріян Підмогильний, Борис Тенета та ще кілька, які входили в письменницьке об'єднання, спочатку "Ланка" (1924-1925), а пізніше МАРС (Майстерня революційного слова — 1926-1928), що їх організатором, душею й провідним членом був Антоненко-Давидович. Я не згадав про його діяльність як відважного захисника людських прав, як учителя й дорадника цілого покоління молодих літераторів. Я не сказав також нічого про його стосунки з В. Морозом, як цей молодий публіцист ходив до нього по "літературну консультацію", як цей патріарх української літератури уділяв такі консультації, як пізніше він поставився до беззаконного суду над Морозом, які листи писав до найвищих чинників у його обороні, — одне слово, я багато чого не згадав у цьому нарисі. Але навіть те, що я тут сказав, дає підставу в висновку ствердити, що відзначаємо 80-річчя одного з видатних майстрів слова української літератури пореволюційної доби; письменника вникливого аналітичного розуму, широкої ерудиції і високої культури; письменника-громадянина, чесного, мужнього, незламного сина українського народу, того, що вгору йде, хоч був (і ще є) запертий в льох.

478-0162

ПОСМЕРТНЕ: ХРИСТЯ ОЛЕНСЬКА

Юрій Соловій

Смерть вражає. Вістка про смерть спричиняє біль. Вістка про смерть Пабльо Пікассо не вразила. Смерть геніїв не завдає болю; визнання геніяльності — це ключ у вічність, безсмертність.

Юрій Соловій. "Неумертвляюча смерть безсмертного", 1978

Власниця цього телефона дала мені його кілька тижнів (чи кілька місяців: деякі події важко вмістити в концепцію часу) перед відходом у потойбіччя. Вже кілька разів — потрапивши на нього — я думав вилучити його з-поміж активних телефонів, але якось не мав сили сповнити цей акт, бо це телефон подружки, з якою — хоч я її ледве знав — нас в'язали спільні шви поглядів на творчість. Я надіявся і плянував відвідати її робітню, яка першого разу (15 років тому) здивувала і полонила силою її мистецтва, але, зайнятий справами будня, я ні разу не вжив його: вона — хоч у питоменній для неї лагідності — наполягала на зустрічі і на відвідинах її робітні. Вона була надто молододо людиною і, як здавалося, в повному розквіті, щоб упадати в паніку, бо жадних тривожних знаків не помічалось...

*

Христя Оленська народилася 17 квітня 1941 року в Ротенбурзі, в Німеччині.

*

Вона була наймолодшим членом гуртка мистців, які були паралелею до Нью-Йоркської групи поетів. Між цими двома цехами було невисловлене домовлення (і співпраця: див. "Нові поезії"); нас усіх — поетів і образотворців — у той час в'язала мрія і жага свіжого мистецтва. На демонстрації наших прагнень, падів і тріумфів вона показала ніжні, з тональним серпанком абстракції

натуро-органічного первня. Кілька літ після цього в її робітні при перших (і незабутніх) відвідинах відбулася конфронтація з її новішим поглядом. Так, це був подвиг! Це була суцільна несподіванка. Це її мистецтво вже напучнявало драматизмом та силою мистецької мови.

*

Виставки, в яких Христя Оленська брала участь, включали групові виставки Об'єднання молодих мистців та ОМУА в Нью-Йорку, одноособову виставку у галерії Ляфает у Нью-Йорку (1963), групову виставку в Нью-Йоркському університеті (1966), Експо '67 в Монреалі, в Музеї торговельних виробів у Філадельфії (1967), в Музеї сучасного ремесла в Нью-Йорку (1967) та в Музеї новітнього мистецтва в Нью-Йорку (1967-1969).

*

Її скульптури й барельєфи були роблені з пап'є-маше — на риштування з дротяної сітки ішов у клеї намочений (туалетний) папір.

У цьому "готичному", ідейно та стилістично найкомпактнішому періоді її творчості вона фіксує карнавальні епізоди американського життя, де суфлер безперервно і з наголосом повторює: молодість — молодість — молодість... Молодість за всяку ціну — фавстівський мотив, який тут — завдяки шмінці і хірургічним заходам — "заморожує" життя, забуваючи про універсальний закон початку та кінця в біологічному ритмі.

*

"Є журнал, присвячений продовженню життя. Як інші речі, призначені на те, щоб убивати, він коштує \$9.99. Молодість є втратою часу. Немає нічого доброго в юності, особливо коли людина пробує повторювати цей абсурд".*

*

Мальовані чи пак фарбовані під "реалізм" постаті, реалізм яких підкреслений різними справжніми частинами одяжі й прикрас, — несвідомі трагікомічності своєї появи, і, хоч ноги скриплять і спина вже не випростається — вони вперто ігнорують хробака, який їх немилосердно підточує. Прикраса і шмінка, що ніяк не гармоніюють із зморшками і фалдами часу, неначе середньовічний панцер чи бойова маска індіанця, мають протистояти годинникові.

* Усі цитати тут і далі походять з матеріалів Христі Оленської.

(справа) Без назви

*(знизу) Стара пані.
Flasher*

*

Христя Оленська відійшла 29 вересня 1979 року.

*

Вона, зображуючи цей безсоромний "апетит на життя", виявила якусь дивну зневагу до нього, "дивну", бо як могло здаватись, вона, будши непересічно гарною і повною жінкою й людиною, мала шанси, як то кажуть, на "щасливе життя". Її зречення життя — святково-ритуальне в сенсі подій у природі — випливає з доглибинного відчуття природи, якою вона упивається після переїзду батьків в гори поблизу "української оселі".

*

"Ох, щоб ще раз відчути під ногами шелест упалого листа та відчути відсвіження від холодного, холодного вітру, який виє між галуззями".

*

Приповідка вчить, що успіх у житті залежить від двох обставин, а саме "бути у відповідну пору на відповідному місці"; вона, на додаток до справжнього обдаровання бувала на таких місцях в пригожу пору. Були ранні визнання, і було зацікавлення відповідних кіл та інституцій її працею (див. виставки).

*

Журнали та газети, в яких обговорюється або й репродукується праця Христі Оленської включали "Нью-Йорк таймз", "Гералд тріб'юн", "Бостон тревелер", "Чікаго тріб'юн", "Віменс вер дейлі", "Вог", "Гарперс базар" та інші.

*

Від неї багато сподівалися. Вона знала, як успіхи використати, організувати, адмініструвати, однак чомусь ці можливості рано завмирають... Без послідовної тяглости.

*

"Єдині приємності в моєму житті тепер є моя затурбована уява та мій пес, що легко дихає".

*

Її "готичний" період з гротесковими фігурами вирізвився в її суцільному творчому надбанні. Після цих досить великих скульптур (фігури нормального людського розміру) приходиться

вичекання, застанова, набирання енергії, в процесі чого вона малює натюрморти, портрети, ландшафти. В цій серії пробиваються ще залишки болячоразючих кольорів з її великого попереднього етапу, який стає її історичним моментом.

В ситуації відходу автора цей етап передишки виростає до чогось загадкового, проєктуючи дві можливі інтерпретації: 1. чищення організму від залишків попередньої "готики"; 2. заспів до нового творчого етапу. Очевидно, обидві ці можливості разом могли б бути зерном нового початку, нового етапу.

*

«БОМБОВИКИ З ІРАНУ»

Христя Олевська

"Сого віклі ньюз", четвер, 22 січня 1976 р.

*

Якось так несподівано вона виринає на сторінках преси з інтерв'ю з іранськими студентами в Нью-Йорку. Це інтерв'ю мало політичний напрям, відкриваючи невідомі грані її зацікавлень і турбот. Це висуває можливість поновного вибуху гуманного протесту, що міг був оформитись в мистецьку форму. Це навіть не здогад, бо життя і творчість мистця — неподільна єдність, хоч часом життя випереджає мистецтво, або навпаки — мистецтво випереджає життя.

*

"Життя не навчило мене бути поміркованою, однак, як глухонімий, якого вбив зажерливий волоцюга, що назвав його на лінії F сабвею 'дурним', я буду мати останнє слово. Це Богом дане право, стверджене 'джентелменською угодою', — 'спілкуватися' та 'висловлювати' себе".

*

Може після опрацювання її писемного матеріалу, зібрання споминів людей з її оточення (особливо з цього останнього етапу її життя) зможемо відчитати загадку її творчого майбутнього, якому вже не бути.

*

"Хвороби: найшкідливіша є брехня. Брехня є найбільший гріх і корінь усякого злочинства. Як інші розваги, брехня може розважати: людей можна насторожити і, якщо вони не зареагують відповідно, їх можна вдарити, щоб опам'яталися. Можна почати з 'внутрішнього простору' і далі піти до всього простору життя, чи 'Lebensraum-y'".

ЗВ'ЯЗОК З ЗАКОРДОНОМ У СПРАВІ СВУ

Василь Гришко

Найзагадковішим у судовій справі СВУ був найважливіший у ній "доказ" нібито "закордонно-агентурного" походження цієї "підпільної організації", а саме: якийсь таємничий, найбільш обвинуваченням наголошуваний, але як документальне свідчення не демонстрований (та навіть і не цитований, а лише описово реферований) лист із закордону від політичного емігранта Левка Чикаленка до С. Єфремова. Про цей лист мовилося навіть в офіційному викладі змісту судового вироку в справі СВУ. У московських урядових "Известиях" з 22-ого квітня 1930 р. стосовне до цього місце судового вироку не то зацитовано, не то зреферовано так: "У червні 1926 р. С. Єфремов одержав через одне з іноземних консульств у Києві від голови закордонного СВУ Л. Чикаленка листа, в якому повідомлялося про створення за кордоном «СВУ» і пропонувалося заснувати таку ж організацію в УРСР. Єфремов, В. Чехівський, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Дурдуківський і Гребенецький тоді ж ухвалили створити на Україні таку ж організацію під назвою «СВУ»".

Та найдивнішим є те, що в своїх зізнаннях у перебігу слідства ГПУ, згідно з "Винувальним висновком", Єфремов ствердив одержання від Чикаленка такого листа (писаного нібито ще в квітні 1926 р.). І саме на підставі його зізнань цей лист в офіційному звинуваченні названо "директивним листом", у якому йшлося, мовляв, — "про те, що закордонна еміграція об'єднується для боротьби з радянською владою і що на Україні треба також перейти до організованої контрреволюційної роботи [...] пора закласти визвольну організацію, як було умовлено ще на Берлінській нараді з Ніковським". Цього листа, згідно з цим зізнанням Єфремова, він нібито зачитав на тому "засіданні в помешканні Дурдуківського" (тобто — на другому поверсі будинку, в якому жив і Єфремов), що було вже першим "засіданням СВУ", бо на ньому, мовляв, і вирішено "створити СВУ" за вказаним із закордону зразком. Натомість названий "головою закордонної СВУ" Чикаленко в закордонній пресі рішуче заперечив навіть саму можливість його авторства такого листа, як також заперечив існування й чогось бодай подібного до "закордонної СВУ". Так само рішуче заперечили існування "закордонної СВУ" (а тим самим і будь-якого її зв'язку з обвинуваченими "в справі СВУ" в Україні) всі інші з тих політичних діячів української еміграції, яких згадувано в Винувальному висновку

Друга стаття з серії "Публіцистичні роздуми та здогади про справу СВУ". Перша стаття була вміщена в "Сучасності" 1980, ч. 9.

та в перебігу судового процесу як нібито причетних до різних "нарад" (а зокрема — згаданої в листі Чикаленка "Берлінської") у справі створення "закордонного центру СВУ" (П. Феденко, Іс. Мазепа, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, А. Лівіцький, О. Шульгин, В. Прокопович).

Про листа Чикаленка до Єфремова поспівдчив на слідстві й на суді фактично лише сам Єфремов. Ба більше: після появи закордонних заперечень існування такого листа, "громадський обвинувач" П. Любченко в одному моменті процесу СВУ зажадав від Єфремова сказати своє слово з цього приводу, і він "коротко й ясно" сказав: "Я стверджую, що одержав листа від Чикаленка". — "І читали його на засіданні СВУ?" — запитав Любченко. — "Так", — відповів Єфремов (цит. з газ. звіту про процес СВУ в харківських урядових "Вістях ВУЦВК" як наведено в Снегірьова). Свідчення інших підсудних, кому Єфремов нібито читав листа "на засіданні СВУ", були далеко не такі певні. Навіть Ніковський, про якого в листі Чикаленка нібито говорилося, що саме з ним, ще до його повороту з еміграції в Україну, "було умовлено на Берлінській нараді" "закласти на Україні визвольну організацію", — навіть він дуже невиразно говорив, що, мовляв, "пам'ятає ніби було читання такого листа на одному із засідань СВУ" (хоч "Берлінську" й інші закордонні наради він у своєму самовикривальному свідченні таки згадував і картав, як "злочинні змовницькі дії", до яких був причетний на еміграції). Зате Гермайзе, якого Єфремов назвав серед учасників "засідання", на якому зачитувалось листа Чикаленка, цілковито заперечив це, як і саме існування такого листа взагалі.

У зв'язку з цим останнім, тут варт звернути увагу на один епізод, який, згідно зі спогадами Туркала, стався під час цього процесу. У своїй серії мемуарних статей "Сорок п'ять" Туркало стисло згадує, а в статті "Судовий процес СВУ" й детальніше описує цей епізод ось так:

Прокурор спитався (в Гермайзе), як він поставився до листа Л. Чикаленка. На це Гермайзе відповів, що такого листа не було. Тоді прокурор зажадав у голови суду дозволу запитати про це підсудного Єфремова. На запитання, чи був такий лист, Єфремов відповів, що був, і сів. Прокурор Ахматов, а за ним і П. Любченко брали Гермайзе на кпини... Поки Гермайзе стояв на кафедрі, з якої кожний підсудний давав судові свої зізнання, він тримався спокійно, належно й гідно, відбиваючи блюзнірські напади прокуратури, але коли прийшов після допиту на своє місце, то розплакався... У перерві... під час нашої з ним розмови повз нас проходив С. О. Єфремов. Гермайзе спинив його й запитав: "Сергію Олександровичу, скажіть, чи справді був лист від Чикаленка?" — "Ні, не було" — була відповідь. "То для чого ж ви сказали, що був?" У важкому смутку Сергій Олександрович сказав: "Отаке написав [на слідстві], а тепер немає вороття". Махнув рукою й відійшов, чи не заховуючи сльозу, що навернулася до очей. Відчувався страшний трагізм душі, що його створила ота неблаганна машина ГПУ. А листа таки не було. Це стверджує сам Л. Є. Чикаленко, що жадного листа не посилав, а тим більше не передавав через А. Ніковського, з яким нічого спільного не мав ("Нові дні", червень 1961 р., ст. 8).

Як же можна розгадати загадку таємничого листа Чикаленка, а зокрема — дивну поведінку Єфремова в питанні про реальність такого листа? Ледве чи можна припустити, що Єфремов під тиском ГПУ казав свідому неправду, бо цьому суперечить безсумнівна для всіх, хто його знав особисто, чесність і послідовність його — і як людини, і як громадсько-політичної особистості, що не дурно в широких колах українського громадянства мала репутацію "сумління України". Але немає підстави не вірити й запереченням існування такого листа, як і самої "закордонної СВУ", з боку Чикаленка й інших із українських емігрантів. Слід зокрема звернути увагу на те, що заперечення з боку цих осіб лишилися незмінним до смерті більшості з них протягом ось уже півсторіччя, як залишається незмінним для тих серед іще живих, хто міг би про це, як про давнє вже історичне минуле, подати точніші відомості. Якби справді була серед української політичної еміграції 1920-их років якась дійсна спроба "закордонної СВУ", пов'язаної з такою ж "СВУ" в Україні, то чи могла б вона в такому "різномасному" особовому складі її ініціаторів і "керівників", який подано в приготованих ГПУ матеріалах, лишитися серед еміграції таємницею протягом півсторіччя після такого голосного "викриття" й показово-пропагандивного суду в цій справі?

Залишається тільки припустити, що була в цьому випадку й залишилася досі нерозгаданою дещо інша таємниця, яка стосується не так до історії підпільних протибільшовицьких акцій закордонних і внутрішніх-підрадянських українських політичних сил, як до історії секретних акцій закордонно-розвідчих і внутрішніх політично-поліційних агентур більшовицької влади на українському відтинку їхньої діяльності — не без певного взаємозв'язку з агентствами чужих держав. Таке припущення переносить нас в авантурно-детективницьку сферу тих провокацій і містифікацій, яких аж ніяк не бракує в історії превентивно-терористичних заходів ЧК-ГПУ-НКВД супроти наявних і потенційних ворогів більшовицької влади й імперської сили Москви в 1920-30-их рр. Згадати хоча б такі клясичні зразки більшовицького мистецтва в цій сфері, як от: у 1923-1927 рр. — "Трест", що був кодовою назвою уявної підпільної організації "МОР" ("Монархічне об'єднання Росії"), від імені якої ГПУ роками тримало (через завербованих в СРСР на службу для ГПУ "колишніх людей" царської Росії — генерала Потапова й урядовця Якушева) фіктивний "зв'язок" між провідними особами білоемігрантського протибільшовицького центру на чолі з генералом А. Кутєповим (пізніше викраденим і знищеним ГПУ) та залишками й потенційними кадрами білогвардійщини в СРСР; а в 1933-38 рр. — мітична "УВО-ОУН" у підбільшовицькому підпіллі на центрально-східних землях України, від імені якої НКВД також роками тримало (через якихось "Полуведька", "Хом'яка" й "Валюха") фіктивний зв'язок між закордонним центром українських націоналістів на чолі з Є. Коновальцем (зрештою також знищеним НКВД) і націоналістично настроєними елементами серед підрадянських українців.

До речі, в одній розмові, яку авторові цих рядків на початку 1960-их років довелося мати з Чикаленком, цей нібито автор "директивного листа" від "закордонної СВУ" до Єфремова висловив такий здогад: можливо ГПУ й справді підсунуло Єфремову такий "через одне з чужоземних консульств у Києві", а точніше — через консульство Польщі, фальшивого листа від

його імені, вдало підробивши відомий Єфремову (з попереднього листування між ними) спосіб його писання, зразки якого агентам ГПУ не тяжко було тоді здобути. При цьому Чикаленко розповів історію просто наймовірних успіхів згаданого вже тут "Тресту" в уведенні в оману не тільки провідних осіб російської білої еміграції, а й цілого штабу польської військово-політичної розвідки, через яку (за допомогою естонської й фінської розвідчих служб) проходило зокрема справжнє й фіктивне листування між закордонними та внутрішньо-підрадянськими діячами протибільшовицького руху, контрольованого в той час (1926-27 рр.) "Трестом" — ГПУ.

Хоч це була в основному історія містифікування агентурою ГПУ саме російської білої еміграції та тих чужоземних розвідок, через які її діячі шукали зв'язків з підпіллям в СРСР, однак щось подібне до афери "Тресту" чи й просто з цією аферою в ті роки пов'язане могло мати місце й у спробах тоді ще досить активної УНР-івської еміграції пов'язатися з українським національним підпіллям на батьківщині через польські розвідчі канали. Висловлюючи певні гіпотези щодо цього, Чикаленко посилався на цілий ряд таємничих випадків в історії української еміграції 1920-их років, починаючи від загадки зникнення а потім появи 1923 р. в Україні під опікою ГПУ отамана Юрія Тютюнника — керівника останнього рейду в Україну решток інтернованих у Польщі вояків армії УНР.

Загадку Тютюнника (якого за гіпотезою Чикаленка, заманено в провокаційну пастку ГПУ, щоб потім, після використання його в інтересах "протипетлюрівської" пропаганди, знищити) в цій розповіді пов'язано з дещо подібною загадкою керівника російських протибільшовицьких акцій з території Польщі есерівського "героя змов" — Бориса Савінкова, також зловленого в пастку ГПУ на території СРСР і потім знищеного. Підставою для такого пов'язання в розповіді Чикаленка було те, що між російськими й українськими протибільшовицькими акціями, які провадили паралельно Савінков і Тютюнник у співпраці з військово-політичною розвідкою Польщі, існували певні зв'язки. А після розшифрування "Тресту" (десь у 1927 р.) виявилось, що проникнення агентири ГПУ в систему емігрантської протибільшовицької діяльності під польським контролем почалося саме з есерівсько-демократичної організації Савінкова "Союз возрождения России", що й стало вихідною базою для розгортання потім перенесеної вже на монархічну організацію Кутепова "Российский общевоинский союз", провокаційно-містифікаційної діяльності "Тресту"-ГПУ в ділянці "зв'язків" між еміграцією й батьківщиною.

Все це було дуже цікаве й інтригувало, але було настільки насичене типовим для еміграції духом підозри, що скептично наставленому тоді до цього авторові цих рядків воно здавалося малоймовірним. Але інакше це стало виглядати після того, як справу "Тресту" частково витягла з архівів ГПУ радянська пропаганда, опублікувавши про цю справу "документальну повість" Л. Нікуліна "Мертвая зыбь" (журнал "Москва" 1965, 6-7), — порядком уславлення геніяльної винахідливості ЧК-ГПУ в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів більшовицької влади, — а слідом за цим у середині 1970-их років так само частково витягнуто цю справу і з архівів тих російських емігрантських кіл, що були жертвою містифікацій "Тресту"-ГПУ. Це останнє зроблено зокрема в мемуарно-документальній праці

колишнього варшавського резидента паризького білогвардійського центру, керованого Кутеповим — Сергія Войцеховського, через якого йшли зв'язки цього центру з представниками "Тресту" й ним репрезентованим підпіллям в СРСР у 1923-1927 рр.

Книга цього автора (Сергей Войцеховский. "Трест". Воспоминания и документы. Канада [Видавництво "Заря"], 1974) не тільки стверджує незаперечну реальність різної своєю масштабом і успіхом акції "Тресту"-ГПУ в опануванні зв'язків між російською протибільшовицькою еміграцією та мітичним підпіллям бажаного їй типу в СРСР, але й дає підставу для припущення, що якоюсь мірою цією акцією таки могла бути зачеплена певна ланка й української "петлюрівської" еміграції. На це вказує в другому розділі цієї книги та частина спогадів автора про його перші зустрічі в Польщі з представниками "Тресту", де він розповідає про свою роль посередника в зустрічі цих представників з відомими авторами через його польські розвідчі контакти, але не названими ним особами з варшавського кола "петлюрівців" (якими представники "Тресту" тоді спеціально цікавилися). Авторі книги лишилось невідомим, чи тоді встановлено якийсь український зв'язок "Тресту", бо за законами конспірації (яких актори-агенти з "Тресту" підкреслено дотримувалися) він не мусів того знати.

Якщо це й не є твердою підставою для далекосяглих висновків, то немає підстав і для того, щоб щось подібне цілком виключати. І може саме через це треба серйозно взяти до уваги відомі з української емігрантської преси заповнення теперішнього президента УНР в екзилі, що його попередники в керівництві діяльністю закордонного уряду УНР у 1920-их рр. мали зв'язки з українським національним підпіллям під більшовицькою владою, і саме з СВУ. На жаль, ці відомості ніякими конкретними даними не потверджені, хоч на цьому й ґрунтуються твердження, що підпільна організація СВУ дійсно була й діяла. Та в тім річ, що зв'язки між закордонним центром УНР і підпільною СВУ в Україні справді могли бути, але при тому реальної підпільної СВУ могло й не бути. Тобто — могло бути щось подібне до тієї підпільної організації "МОР", яку справді таки творили провокатори з "Тресту"-ГПУ, серед яких важливу роль відігравали й колишні білогвардійці, що терором і шантажем та матеріальними звабами життя (а частинно й логікою ідейної "переоцінки цінностей" в умовах непівського ілюзорного "переродження" більшовицької влади) були втягнені в підступну гру ГПУ та втягали в неї й справжніх, готових до підпільної боротьби ентузіастів "білої Росії".

Коли висловлене тут узяти за основу дальших логічних припущень, то на такому тлі реальною виглядає версія Чикаленка про підсунення Єфремову через польське консульство в Києві фальшивого листа від нього з "директивою закордонної СВУ". До речі, Чикаленко перед тим (до 1922 р. включно) з Єфремовим листувався, а тому якраз він за легендою ГПУ й мусив очолити "закордонну СВУ". Щождо того, що такий фальшивий лист міг прийти з закордону саме через дипломатичну пошту Польщі, то це пасує до того, як здійснювали агенти ГПУ закордонні зв'язки фіктивного підпілля типу "Трест" в СРСР. Про це мовиться в згаданій уже праці Войцеховського. А інший російський дослідник тих самих справ, стисло окреслюючи загальну історію "Тресту" в своїй рецензії на цю працю в поважному російському журналі, відзначив:

"Трестові" вдалося здобути довір'я й обдурити не тільки російську монархічну еміграцію, але й чужоземні розвідки — польську, фінську й естонську ... Інформацією й зв'язками "Тресту" користувалися також розвідки англійська й французька... Листовні зв'язки між "Трестом" і російськими монархічними організаціями за кордоном відбувалися через дипломатичну пошту цих держав. Довір'я до "Тресту" було таке, що польська розвідка, через яку йшов головний потік листування, як з'ясувалося згодом, навіть не намагалася перлюструвати листи, які через неї посилалися ("Новий журнал", ч. 119. Нью-Йорк, 1975).

Звичайно, Єфремов не міг мати прямого зв'язку з польським консульством у Києві, тому фальшивого листа від Чикаленка він, очевидно, міг одержати через посередництво якоїсь особи, особисто знаної Єфремову, яка в його очах заслуговувала на довір'я. Ця не відома нам особа напевно не була однією з тих 45-ох осіб, що репрезентували центральне середовище СБУ на судовому процесі, але була чимось із двох: або відомою Єфремову особою з числа тих, активних у 1919-1921 рр. учасників української протибільшовицької боротьби, кого ГПУ потім змогло втягти в свідоме співробітництво; або також відомою Єфремову особою з колишніх учасників протибільшовицької боротьби, що в своїй готовості продовжувати боротьбу опинилась у ролі несвідомого знаряддя ГПУ в його грі типу якогось українського варіанту "Тресту".

В обох випадках така особа найімовірніше могла бути з кіл колишнього "Братства української державности" (БУД), яке, за даними не лише з матеріалів процесу СБУ, таки реально (хоч і досить ефемерно) існувало в нелегальній формі аж до 1923 р. включно. Належавши до тих українських національних діячів, що не мандрували з армією й урядом УНР під час перемінних окупацій України то червоними, то білими росіянами, Єфремов був у 1919-1921 рр. однією з найвидатніших постатей у БУД-і, який тримав тоді зв'язок з мандрівним уже тоді урядом УНР і з активними тоді "петлюрівськими" повстанськими силами. І хоч уже в 1922-1923 рр. Єфремов жив під більшовицькою владою легально й політичної діяльності не провадив, а БУД у щодалі мирніших обставинах того часу непомітно відходив у небуття, однак приватні зв'язки між колишніми будівцями залишились і мав їх також Єфремов.

Про БУД і минулу видатну участь у ньому Єфремова ГПУ мусило знати від тих будівців, що потрапили в руки чекістів на зв'язках з протибільшовицькими повстанцями, а серед них могли бути й такі, що врятувалися від розстрілу ціною співпраці в поборюванні повстанського руху, який у ряді місцевостей України тривав до 1923 р. включно. До речі, згідно з відомостями, які подано (з посиланням також на спогади Н. Павлушкової) в книзі В. Плюща "Боротьба за українську державу під советської владою" (Лондон ["Українська видавнича спілка"], 1973, ст. 18), БУД нібито відігравав важливу роль у діяльності Повстанського комітету, який під час рейду Тютюнника наприкінці 1921 р. готував повстанську акцію разом із "Козачою Радою" (в якій представником БУД-у був нібито поет Григорій Чупринка). Як відомо з історично-мемуарної літератури, підготову цієї акції викрито, бо в ній діяли чекістські агенти, якими була просякнена й уся справа готування рейду Тютюнника (див. Ісаак Мазепа. Україна в огні і

бурі революції. 1917-1921, т. 3. Новий Ульм ["Прометей"] 1950, ст. 101-102).

Саме з будівських матеріалів, мабуть, і почалося висноування в ГПУ майбутньої "справи" проти Єфремова та з ним пов'язаних осіб. І не випадково, коли потім справу оформлено в вигляді "справи СВУ", добра половина звинувального матеріалу крутилася саме навколо історії БУД-у, що став мов би першою стадією діяльності СВУ. Та, щоб поєднати в одно ці дві стадії, треба було пов'язати Єфремова разом із "закордонною", і з "внутрішньою" СВУ у виданні ГПУ через закордонного листа. Коли Єфремов 1926 р. одержав і сприйняв на віру фальшивого листа з закордону, вступивши таким чином у зв'язок з підставленою ГПУ особою, то він відразу опинився на гачку ГПУ.

В такому світлі цілий ряд загадкових моментів судового процесу СВУ, починаючи від загадково-суперечливих зізнань і самозвинувачень підсудних, а передусім самого Єфремова, можна досить правдоподібно пояснити. Зокрема тоді можна зрозуміти, чому Єфремов, визнавши на слідстві (за рядом відомостей — спочатку довго ним заперечуваний) факт одержання "директивного листа" з закордону від Чикаленка, мусив це визнання повторити й на суді, але потім на прямий особистий запит Гермайзе поза судовим засіданням "чи справді був лист від Чикаленка?" відповів просто — "Ні, не було". Бо відповідним правді було і ствердження Єфремовим одержання *такого* закордонного листа від Чикаленка, якого йому передав невідомий нам посередник між ним і польським консульством у Києві; і заперечення існування *справжнього* листа від Чикаленка. Трагедія полягала в тому, що Єфремов до часу, коли він — уже після ознайомлення на процесі (чи й перед ним) з цілістю судової справи — збагнув, що став жертвою фальшивницької провокації, міг таки справді вважати одержаного ним листа за автентичного; але коли він це збагнув, то на суді змінити це він уже не міг.

Тут треба з'ясувати питання про те, чому ми не можемо погодитися з тим, що товариський гурток, який час від часу сходився в гостинній хаті Єфремова-Дурдуківського чи деінде не могли бути "центром підпільної організації", яким його виставлено в судовій справі СВУ. Учасники цього гуртка були настільки підозрілими в очах ГПУ "петлюрівськими контрреволюціонерами", що автоматично поставили б під нагляд ГПУ всю свою організацію. Але коли б навіть припустити, що вони справді зважилися стати на такий згубний шлях і справді заклали й очолили підпільну організацію, що існувала й діяла яких три роки (1926-1929), то в такому разі судовий розгляд справи дійсно викритої такої організації мусив би виглядати цілком інакше, ніж виглядав процес СВУ.

Річ у тім, що крім ембріону СУМ-у й епізоду з петлюрівськими листівками в Софії (до речі, ці листівки, як речовий доказ, на процесі не фігурували), а також загадкового листа Чикаленка, — вся решта того, що становило собою зміст матеріалів судового процесу СВУ, опублікованих в одному (першому) томі "Стенографічного звіту" й у щоденних звітах офіційної преси (найширше — в харківських "Вістях ВУЦВК"), це суцільне загальнослів'я, за яким нема нічого конкретного. Можливо через те й не з'явився другий том "Стенографічного звіту", що публікація цілостої звіту про перебіг усього процесу сама собою виявляла б різну частіспорцію між величезним розмахом звинувачень (і самозвинувачень) на початку процесу і тим мізерним змістом фактів, які мали б конкретизувати це в

основній, "діловій" його частині.

Справді таки — все, що стосувалося до фактів за суттю звинувачень на процесі, сходило на самі "голі слова". Хоч у контексті запитів, що їх ставили підсудним прокурори-обвинувачі (в таких формулюваннях, які наперед визначали характер відповідей), це були нібито розмови під час "конспіративних" зустрічей-нарад керівників і рядовиків СБУ, але все це звучало як звичайне собі говорення про поточні події, проблеми й турботи безперечно незадоволених радянською дійсністю людей. І нічого в усьому цьому не було такого, що дійсно відповідало б тим грізним повстансько-терористично-шкідницьким завданням, що їх нібито ставила перед собою підпільна СБУ за своєю програмою (якої в будь-якому конкретному вигляді в судовій справі СБУ не існувало і тому на процесі її як конкретний документ й не трактовано).

У контексті "повстанства", "тероризму" і "шкідництва" найбільше говорилось про минулий, "петлюрівський" повстанський рух на Україні 1919-21 рр. та про стосунок до нього БУД-у й зокрема Єфремова в ті часи. І чомусь про це занадто багато розпитували саме Павлушкова, який у ті часи був ще неповнолітнім хлопцем, і він "свідчив" про зв'язки свого дядька з повстанськими отаманами тих околиць на Київщині, де вони в ті неспокійні часи перебували. А при тому ще й фантазував про те, як на початку рейду Тютюнника йшла мова про якусь "директиву" в справі "висаджування в повітря мостів" і що це нібито мав був робити він, Павлушков. З усього цього виразно видно, що поза цим чогось серйознішого до теми повстанства в справі СБУ не було.

Це останнє зокрема виявилось в спробах обґрунтувати на процесі те, що в прокурорському формулюванні звучало як "готування до збройного повстання" вже безпосередньо в час перед самим "викриттям" цієї організації. І тут знову центральне місце в звинувальному матеріалі мали свідчення Павлушкова, який пов'язав орієнтацію Єфремова 1919-21 рр. з його нібито орієнтацією всієї діяльності СБУ й під кінець 1920-их років на повстанську стихію українського села: "У цьому другому періоді СБУ Єфремов так само, як і раніш, казав, що село на час виступу виплодить собі нових Зелених, Струків, Орликів, які й вестимуть безпосередньо повстанські загони". І відповідно до цього, в записі зізнань Єфремова на передсудовому слідстві, вкладено в уста й цьому поважному вченому цілком неповажну заяву про те, яким же чином малось на увазі озброїти вже на початку колективізації зрушене на повстання українське селянство: "Ми висловлювали думку, що село ще не зовсім позбулося зброї, що її чимало збереглося позахованої з часів імперіялістичної і громадянської війни, і в потрібний момент її вистачить на озброєння повстанців". Ці обидві цитати виписано з матеріалів судової справи СБУ в розвідці Снегірьова (ст. 70, 123-4).

Ще очевиднішою "липою СБУ" було досить довге й марудно-нудне "натягання на кисіль шкурки" під час судового процесу — в такому пункті звинувачення, як "пляноване застосування індивідуального й масового терору". Виглядає, що в голові Павлушкова, мабуть, і справді роїлися думки про атрактивні в романтичній уяві юнаків акти підпільно-революційного героїзму, як демонстративні постріли в осіб, що символізували ворожу владу. Як видно з зізнань Павлушкова на слідстві й на суді

(базованих на його записах у щоденнику, що потрапив до рук ГПУ), він був захоплений такими актами, як здійснені молодими російськими білогвардійцями-емігрантами вбивства в 1923 і 1927 рр. більшовицьких представників за кордоном — Воровського і Войкова, а також він мав враження, що Єфремов та Дурдуківський поділяли це захоплення. Тому в колі своїх товаришів із ініціативної групи СУМ-у він мріяв уголос про те, що їм також слід би було готуватися до таких подвигів, а тому треба було б бодай навчитися стріляти. І наслідком цього була типово хлоп'яча спроба придбати напівграшковий пістолетик "монте-крісто" (до речі, придатний лише для стріляння по горобцях). Розказаний на суді, цей епізод викликав сміх навіть у суддів і обвинувачів, і можна було б подумати, що його навмисно вигадано для компромітаційного осмішування "терористичних замірів" СВУ-СУМ-у. Але цей комічний епізод ствердив Матушевський у своїй розповіді Снегірьову, уточнивши, що "монте-крісто" хлопці так і не спромоглися придбати, бо не змогли назбирати гуртом УІНМ-ців, потрібних для такої купівлі (Снегірьов, ст. 114-115). Той факт, що цей епізод взагалі розглядався на процесі СВУ як цілком серйозний "доказ" "готування терористичних актів" знову ж таки свідчить про те, що чогось серйознішого в цьому пляні ГПУ таки не мало.

Зрештою, навіть комічніших епізодів не бракувало на процесі СВУ й тоді, коли йшлося про "тероризм" уже не хлопчаків із СУМ-у, а дорослих і поважних людей — працівників Українського інституту наукової мови (УІНМ). Їм "пришито" не більше й не менше, як створення таємної терористичної групи в своєму інституті під назвою "Інарак". Оскільки ця назва була широко відома з дуже популярного в Україні тоді (1928 р.) роману Винниченка "Соняшна машина", де під такою назвою виведено фантастичну інтернаціонально-революційну організацію справді конспіративно-терористичного характеру, що називалась — "*І*нтернаціональна Асоціація Революційної АКції" (ІНАРАК), то щось під такою назвою в справі СВУ звучало дуже значущо. В дійсності, як з'ясував у своїх спогадах член цього "Інараку" Туркало ("Нові дні", травень 1961, ст. 13) цієї абрєвіатури група працівників УІНМ-у справді між собою вживала як жартівливої назви своєї неофіційної Інститутської НАРади АКтиву (в скороченні — ІНАРАК), яку періодично скликав приватно директор УІНМ-у Г. Холодний для розв'язання складних практичних проблем наукової праці інституту.

До речі, відповідним було й інше подібне підозріння, яке також цілком серйозно фігурувало на процесі в звинуваченні учасників цієї наради, і про це так само серйозно писав у московській "Правд-і" (з 5 квітня 1930 р.) її спеціальний кореспондент з харківського процесу Д. Заславський: "Для кращої конспірації всі учасники 'Інараку' мали псевдоніми. Так, Кривенюка звали 'Бородачем', Холодного — 'Гарячим', Шарка — 'Сірком' і т. п. ..." У дійсності (як оповідав авторові цих рядків Туркало) це були жартівливі прізвиська, яких уживали між собою веселі (в той час ще досить молоді) друзі-співробітники просто тому, що Кривенюк (до речі — зять Лесі Українки) був дійсно бородачем, бо носив довжелезну бороду, Холодний мав гарячий, темпераментний характер, а прізвище Шарка у вимові когось із-поза цього кола друзів звучало як "сірко".

До справи "Інараку" ГПУ цілком штучно й недоречно притулило один також комічний епізод із досить давнього минулого Холодного. Цей пізод,

вибалаканий під час слідства давнім приятелем Холодного — вчителем Заліським, полягав у тому, що десь 1921 чи 1922 р., коли вони вдвох у Чернігові проходили вночі через міський парк повз постамент із гіпсовим погруддям Леніна, Холодний виявив свій гнів на більшовицького вождя тим, що кинув на його подобу каламаря з чорнилом (див. Туркало, ст. 10).

Дещо подібною до "інараківської" була й історія "медичного терору" тих підсудних у справі СВУ лікарів-науковців із медичної секції Академії, що також співпрацювали в УІНМ. Заміри "медичного терору" виснувано з вибалаканої котримсь із цих лікарів розмови в їхньому професійному колі, в якій хтось із учасників висловив думку, що за певних умов лікар ворожу особу мусив би трактувати як ворога, а не як звичайного пацієнта. Іронічним було те, що з п'ятьох підсудних лікарів-науковців лише один справді мав справу з пацієнтами, а решта були дослідниками експериментальних лябораторій і професорами медичного інституту або фахівцями санітарної гігієни (Туркало, ст 10).

Безглуздість подібних звинувачень у "тероризмі" була настільки очевидною, що зовсім не випадково саме на тих засіданнях суду, на яких розглядалися ці *страшні* звинувачення, було найбільше *смішних* сцен, коли сміялися всі — включно не лише з суддями, а й з підсудними. Сміялися з пістолетика "монте-крісто" Павлушкова, з обливання погруддя Леніна чорнилом Холодного, а найбільш сміялися з "мільйона комуністів", яких нібито хотів знищити Єфремов. "Громадський обвинувач" Любченко, послаючись на матеріяли передсудового слідства, заявив, що Єфремов в одній розмові висловив думку про потребу знищити *мільйони* комуністів щоб визволити Україну. На це Єфремов з лави підсудних кинув репліку: "Я сказав не *мільйони*, а *мільйона*". Це викликало загальний сміх у залі, а при цьому сміявся й сам Єфремов, як це подано й у пресових звітах з процесу СВУ. Ствердив цей випадок також Матушевський у своїй розповіді Снегірьову, і, проаналізувавши причину цього сміху, вони дійшли висновку, що репліка Єфремова була, мабуть, виявом своєрідного "шибеничного гумору" приреченого академіка (Снегірьов, ст. 115-117).

Іншим безглуздям у судовій справі СВУ були звинувачення в "шкідництві", що його нібито здійснювали підсудні в своїх ділянках праці. Слід пригадати, що хоч специфічно радянський термін "шкідництво" та в нього вкладений зміст увійшли в мовний вжиток радянських громадян ще до процесу СВУ (відомий "Шахтинський процес у справі шкідництва в вугільній промисловості Донбасу" відбувся влітку 1928 р.), але таке поняття, як "шкідництво на культурному фронті" з'явилося у вигляді юридично оформленого "злочину", мабуть, чи не вперше таки на процесі СВУ. Та коли "промислове шкідництво" інженерів якось можна було конкретно уявити то "культурне шкідництво" професорів гуманітарних наук, педагогів, літераторів, мовників і письменників, як це було в справі СВУ, уявити конкретно було дуже тяжко.

Ішлося в звинуваченнях у "культурному шкідництві" просто про вишукування в складених деякими підсудними (Іваниця, Дога) шкільних підручниках і читанках "підозрілих", "націоналістичних" тенденцій, зокрема в доборі матеріялу для читання; про наявність таких виразів чи образів у творах підсудних письменників (зокрема — в романі Івченка "Робітні сили"), які здалися обвинувачам "куркульськими націоналістич-

ними" натяками; про щось подібне й у працях підсудних істориків (Слабченка, Гермайзе), літераторів (Єфремов, Ніковський), педагогів (Дурдуківський) тощо. Та найбільше йшлося про так зване "мовне шкідництво", що було найдивовижнішим "злочином" підсудних, бо полягало воно в тому, що в складених ними (зокрема такими працівниками УІНМ, як Голоскевич, Дубровський, Холодний, Туркало, Страшкевич та інші) термінологічних словниках навмисне добиралися, мовляв, "застарілі" і тому "націоналістичні" українські слова на означення різних технічних та фахових понять, замість "нових", "інтернаціональних", "радянських", а точніше — російських. Власне в цьому, як виявилось на процесі, й полягала вся "підпільна діяльність" групи мовників УІНМ з одіозною назвою "Інарак". Та щось подібне також "пришivalося" й укладачам та редакторам опрацьованого в Академії "Словника української живої мови" — Єфремову, Ніковському, Ганцову й іншим. Ішлося ж бо, як це тоді писалося в пресі, про "культивування відмінности української мови від російської та відрубности української культури".

Але фактично саме в наукових працях українських учених якраз і полягало те, в чому виконавці комуністично-партійної влади Москви в Україні дійсно вбачали потенційно головну для себе небезпеку. Цією небезпекою, розуміється, було творення основної підвалини української національної самостійности — самостійної української культури й духовости, що є підставою міцної національної самосвідомости, яка неминуче завершується самостійною державністю. А оскільки центром творення самостійної національної культури й духовости в пореволюційній Україні була Всеукраїнська Академія Наук, точніше — її "україністичні" інституції та з нею пов'язані педагогічні й літературні кола, а паралельно в своїй сфері також Українська Автокефальна Православна Церква, то саме звідси й вибрано відповідних для показової розправи діячів української культури й носіїв української духовости.

Слід пригадати, що Єфремов та інші українські діячі його покоління та його школи вирости з лона тих українських Громад, що, від київської Старої Громади кінця минулого сторіччя починаючи, були в дореволюційні часи під російською владою легальною формою не цілком легальної української національно-культурної праці з національно-політичним спрямуванням. Це поєднання культурницької й політичної праці було характеристичне зокрема для Єфремова й Ніковського — і як редакторів-публіцистів "Ради" (потім "Нової Ради"), і як політичних діячів "Товариства українських поступовців" (ТУП), від якого потім під час революції народилася Українська Центральна Рада. А після поразки УНР вони, ставши вже науковцями в Академії, дивилися й на свою працю тут очима українських культурно-політичних діячів дореволюційного типу. Тому своєрідне відновлення старих "громадівських" традицій у нових обставинах непівсько-українізаційних 1920-их років — це було те, чого в випадку єфремовського гуртка старих друзів "громадівського" вихову ніяк не можна виключати. І якщо можна говорити про якусь спробу цього гуртка відігравати роль певного осередку свідомого спрямування науково-культурної, освітньої, літературної й духово-творчої праці тих людей і середовищ, які перебували в сфері його впливів, то саме в "громадівському" розумінні цього.

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА: ВІД ЗАСНУВАННЯ (1976) ДО ВИАРЕШТУВАННЯ (1980)

Ніна Строката

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод* була заснована в такий час, коли взаєморозуміння між Заходом та Сходом виглядало глибоко залежним від реалізації Доктрини прав людини.

Для українців це був слушний час для огляду подій 1960-их — початку 1970-их років. Арешти на початку 1970-их років не могли не вповільнити розвитку громадської думки, збудженої шестидесятниками. Атмосферу спустошення, викликаного арештами активних інтелектуалів, вивпили ідеї оборони фундаментальних прав людини, а значить — нації. Вірилось, що, підхопивши універсальні ідеали з II-ого кошика Угод, українці вийдуть із своїми специфічними проблемами на європейський, а то й світовий форум.

9 листопада 1976 р. десять громадян України уклали текст Деклярації, який проголошував створення Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Створення відкритого й несанкціонованого громадського об'єднання в умовах тоталітарного режиму розпочало новий етап у житті української опозиції, існування якої стало усвідомленою реальністю після відкрито-закритих судових процесів попередніх років.

Ніхто з десятиох фундаторів Української групи "Гельсінкі" не мав сумнівів у тому, що Прикінцевий акт не є досконалішим від Загальної Деклярації прав людини або від інших міжнародних пактів такого типу. Проте Прикінцевий акт 1976 р. мав переваги, які полягали в тому, що цей гуманітарний пакт був наймолодшою міжнародно-правною структурою, яка виникла в світі, готовому до розмови про повагу до прав людини. Фундатори УГГ розуміли, що за нещирі обіцянки Радянського Союзу 35 країн світу

Автор статті — один з членів-засновників Української гелсінкської групи.

*Далі УГГ або Українська група "Гельсінкі".

погодилися визнати повоєнні державні кордони СРСР та створили умови для зміцнення системи, яка існує в світі як альтернатива свободі й демократії. Алеж III кошик Акту 1975 року — це наймодерніша альтернатива тоталітаризмові. Тому група поставила собі за мету ознайомлення держав-учасників та світової громадськості з усіма проблемами України в складі СРСР.

Через своїх кореспондентів група збирала відповідну інформацію. Опрацьовану інформацію оприлюднювали, використовуючи шляхи самвидаву та методу відкритих листів. Документи групи виходили під такими назвами: Деклярація, Меморандуми, Інформаційні бюлетені.

Попередній досвід життя не давав підстав сподіватися, що уряд СРСР позитивно поставиться до ідеї виконання щойно підписаного міжнародного акту абож до тих, які проголосили підтримку гельсінкським договореностям. Репресії проти членів групи почалися з початку її існування: в ніч на 10 грудня 1976 р. невідомі особи напали на помешкання керівника групи Миколи Руденка.

За два місяці з часу заснування групи були заарештовані Микола Руденко та Олексій Тихий, а в Ніні Строкатої проведено обшук, вилучено матеріали групи, застосовано поліцейські санкції проти Строкатої та її чоловіка Святослава Караванського, який на той час відбував реченець за вироком 1970 року.

Протягом трьох наступних місяців були заарештовані Мирослав Маринович та Микола Матусевич, а менш, як за один рік по цих арештах, Петро Григоренко був позбавлений громадянства СРСР.

Діяльність Левка Лук'яненка на гельсінкській ниві тривала трохи більше одного року.

Строката була змушена до еміграції по трьох роках членства в групі, а Олесь Бердник по трьох роках діяльності в Групі "Гельсінкі" був заарештований.

Безперервні репресивні акції щодо Оксани Мешко, розв'язані з першого дня її членства в групі, в червні 1980 р. завершилися примусовою госпіталізацією її до психолікарні.

На час укладання цього документу тільки один з членів-фундаторів групи, Іван Кандиба, ще не заарештований, проте постійно переслідований КГБ та поліцією.

До групи, спустошеної арештами, приєднувалися нові члени: з України, з концтаборів та заслання. Більшість із кооптованих членів групи перебувають тепер в ув'язненні або змушені до еміграції. Кореспондент групи Михайло Мельник в період переслідувань заподіяв собі смерть.

Нижче (в таблицях) подано інформації про ув'язнених членів УГГ.

Члени Української групи «Гельсінкі» в ув'язненні на 10 червня 1980 р.

<i>прізвище та ім'я</i>	<i>рік арешту</i>	<i>реченець: років</i>	<i>додаткова інформація</i>
Лук'яненко Левко	1977	15	юрист, колишній політв'язень
Маринович Мирослав	1977	12	інженер
Матусевич Микола	1977	12	історик
Руденко Микола	1977	12	письменник, колишній член Спілки письменників України, колишній член КПРС, інвалід Другої світової війни
Тихий Олексій	1977	15	учитель, колишній політв'язень
Зісельс Йосиф	1978	3	інженер
Овсієнко Василь	1978	3	учитель, колишній політв'язень
Бердник Олесь	1979	9	письменник, колишній член Спілки письменників України, колишній політв'язень
Горбаль Микола	1979	5	композитор, музикознавець, колишній політв'язень
Калиниченко Віталій	1979	?	інженер, колишній політв'язень
Лесів Ярослав	1979	2	учитель, колишній політв'язень
Литвин Юрій	1979	3	поет, публіцист, колишній політв'язень
Розумний Петро	1979	3	учитель
Січко Василь	1979	3	до арешту переслідуваний каральною психіатрією, син Петра Січка, до арешту зрікся громадянства СРСР
Січко Петро	1979	3	економіст, батько Василя Січка, колишній політв'язень, до арешту зрікся громадянства СРСР
Стрільців Василь	1979	1	учитель, колишній політв'язень, до арешту зрікся громадянства СРСР
Гейко (Матусевич) Ольга	1980	попереднє слідство	філолог, дружина Миколи Матусевича, переслідувана каральною медициною, до арешту зреклася громадянства СРСР
Красівський Зіновій	1980	суд не слухав справи	поет, колишній політв'язень, переслідуваний каральною психіатрією, без слідства

Мешко Оксана	1980	примусова госпіталізація до психолікарні	та суду скерований до концтабору пенсіонерка, колишній політв'язень, мати політв'язня Олександра Сергієнка
Стус Василь	1980	передсудове слідство	поет, колишній політв'язень
Чорновіл В'ячеслав	1980	5	журналіст, політв'язень, засуджений на заслання до закінчення терміну за вироком 1972 року

Члени Української групи «Гельсінкі», які вступили до групи перебуваючи в ув'язненні

<i>прізвище та ім'я</i>	<i>рік вступу до групи</i>	<i>додаткова інформація</i>
Караванський Святослав	1979	поет, публіцист, член ПЕН-Клубу, протягом 30 років політв'язень, по закінченні терміну ув'язнення на еміграції
Попович Оксана	1979	політв'язень сталінських концтаборів, вдруге в ув'язненні від 1974 року
Ребрик Богдан	1979	політв'язень хрущовських таборів, вдруге в ув'язненні від 1974 року
Романюк Василь	1979	православний священик, на заслання, політв'язень сталінських концтаборів
Шумук Данило	1979	перебуває в ув'язненні протягом 35 років, зрікся громадянства СРСР
Шухевич-Березинський Юрій	1979	син генерала УПА Романа Шухевича, від 14 років переслідуваний як син свого батька, перебуває в ув'язненні 28 років

Члени Української групи «Гельсінкі», змушені до еміграції

<i>прізвище та ім'я</i>	<i>рік виїзду з СРСР</i>	<i>додаткова інформація</i>
Григоренко Петро	1977	колишній член КПРС, колишній генерал-майор армії СРСР, колишній політв'язень, позбавлений громадянства урядом СРСР

Світлична Надія	1978	філолог, колишній політв'язень, сестра політв'язня Івана Світличного, мати двох неповнолітніх дітей
Вінс Петро	1979	колишній політв'язень, син пастора Георгія Вінса — колишнього політв'язня
Караванський Святослав	1979	поет, публіцист, член ПЕН-Клубу, протягом 30 років політв'язень, чоловік Ніни Строкатої
Малинкович Володимир	1979	лікар, кандидат медичних наук
Строката Ніна	1979	лікар, мікробіолог, член Американської асоціації мікробіологів, колишній політв'язень, дружина Святослава Караванського

Наведена інформація засвідчує інтенсивність репресій проти УГГ як у період підготовки до Беоґраду, так і в час перед Мадридською конференцією 1980 року. Проте репресивний період перед Мадридом має свою специфіку: в судах, які переслухують справи членів Групи "Гельсінкі", мотиви звинувачення не мають нічого спільного з гуманітарною діяльністю підсудних.

Члени Української групи «Гельсінкі», заарештовані за зфальшованими звинуваченнями

<i>прізвище та ім'я</i>	<i>рік арешту</i>	<i>зміст звинувачення</i>
Вінс Петро	1978	неробство
Овсієнко Василь	1978	опір поліції
Горбаль Микола	1979	спроба зґвалтування, опір поліції
Калиниченко Віталій	1979	опір поліції
Лесів Ярослав	1979	зберігання наркотиків
Литвин Юрій	1979	наклеп на державний устрій
Розумний Петро	1979	зберігання холодної зброї (мисливський ніж)
Січко Василь	1979	наклеп на державний устрій
Січко Петро	1979	наклеп на державний устрій
Стрільців Василь	1979	порушення паспортного режиму
Красівський Зіновій	1980	суд справу не слухав
Чорновіл В'ячеслав	1980	спроба зґвалтування

Фальшування звинувачень визначається такою досконалістю, яка могла б стати на перешкоді контролеві, якби такий був можливий в умовах закритого суспільства.

Від 1979 р. в документах групи виникає тенденція до одвертої номінації основної національної проблеми українців. Так, на сторінках "Інформаційного бюлетеню" групи, ч. 4, є таке:

...Проблеми, поставлені правозахисним рухом не вирішені, але вони і сам правозахисний рух стали яскравішими, акцентованішими. [...]

...Питання національного самовизначення є найактуальнішою проблемою в житті українського суспільства. Виключаючи цю проблему зі сфери своєї діяльності, українська правозахисна група втратила б своє національне і соціальне обличчя і не змогла б посправжньому виконувати свої правозахисні функції [...]

Члени табірної групи "Гельсінкі" в листі до всіх голів і членів урядів, до всіх парламентів країн-учасниць Гельсінкської наради характеризують сучасний уряд України як антиукраїнську колоніальну адміністрацію, яка позбавляє українців всіх національних прав.

У документах, що надходять від в'язнів-членів УГГ, висловлено пропозицію, щоб Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ) підготував для конференції в Мадриді викривальну документацію про поневолення України, про право українців на еміграцію з СРСР та про реалізацію права України на самостійну державність.

Українську групу "Гельсінкі" за межами України репрезентує Закордонне представництво (ЗП УГГ). Членами ЗП УГГ є: Петро Григоренко, Леонід Плющ, Ніна Строката. Обсяг обов'язків членів ЗП УГГ регламентований мандатами. Закордонне представництво УГГ, намагаючись найповніше виконати доручення своїх співвітчизників, продовжуючи традиції групи, заснованої в Україні, та враховуючи нові ідеї, які виникають в середовищі членів групи на Батьківщині, виходить з таких принципів:

1. Принцип деколонізації СРСР;
2. Принцип незалежної і народоправної Української Держави;
3. Принцип співробітництва з усіма групами й об'єднаннями, які в своїй діяльності визнають фундаментальне право народів на державну суверенність;
4. Принцип співробітництва з Гельсінкськими групами поневолених народів;
5. Принцип викривання тоталітарної, агресивної, демагогічної й русифікаторської сутності сучасного кремлівського режиму та його креатур в Україні;
6. Принцип об'єктивно-наукового дослідження процесів та явищ релігійного, культурного і громадсько-політичного життя в сучасній Україні;
7. Принцип фундаментальних прав українського народу.

Розвиваючи дослідницьку й видавничу діяльність, ЗП УГГ започаткувало в 1980 р. інформативне видання "Вісник репресій в Україні" (укладач і редактор Надія Світлична). Чотири випуски цього вісника видано у вигляді брошури українською та англій-

ською мовами. Текст фундаментальної праці Юрія Бадзя "Право жити", що надійшов на Захід у скороченому варіанті, виданий ЗП УГГ українською мовою та підготований до видання англійською мовою.

Накопичені документи й свідчення ЗП УГГ готує до видання у вигляді серії випусків під загальною назвою "Документи й свідчення" (українською, англійською, а в міру можливості й іншими мовами). У плянах дослідницько-аналітичної діяльності ЗП УГГ є проекти підготувати монографію під назвою "Україна 1960-1980 рр." за матеріалами самвидаву.

У процесі підготовки до Мадридської наради ЗП УГГ опрацювало тези для ознайомлення держав-учасниць Гельсінкського акту та делегацій, які репрезентуватимуть ці держави на Мадридській конференції 1980 року:

ДЕРЖАВАМ-УЧАСНИКАМ ПРИКІНЦЕВОГО АКТУ НАРАД ПРО БЕЗПЕКУ Й СПІВРОБІТНИЦТВО В ЄВРОПІ (1975)

Тези про нагальні українські проблеми, які безпосередньо пов'язані з Актом 1975 року і відповідають компетенції наступної конференції в Мадриді:

1. Міжнародно-правова відповідальність уряду СРСР за порушення всіх аспектів прав України й народу України:

2. Міжнародно-правова відповідальність уряду СРСР за агресію щодо Афганістану й кривавий терор проти народу Афганістану;

3. Визначення конкретної відповідальності уряду СРСР за порушення від 1975 року Прикінцевого акту Нарад про безпеку й співробітництво в Європі;

4. Дійова оборона учасників українського гельсінкського руху, переслідуваних за санкціями уряду СРСР.

Тези Закордонного представництва УГГ укладено у відповідності з традиціями Української групи "Гельсінкі", з урахуванням нових ідей, які виникли в середовищі членів групи на Батьківщині, з урахуванням сучасної міжнародної ситуації та можливостей, які заіснували у вільному світі для емігрантів з Української групи "Гельсінкі".

Інтерв'ю з Михайлом Хейфецом

До Ізраїлю прибув російський письменник Михайло Хейфец, який відбув 4 роки ув'язнення і 2 роки заслання за політичним звинуваченням. У таборі він написав книгу "Час і місце", яку опубліковано за кордоном. Книга викликала жваві відгуки, особливо в російській емігрантській пресі. У таборах Михайло Хейфец зустрічався і товаришував з багатьма українськими політв'язнями. Тепер він пише книгу, в якій подає свої спогади й враження про зустрічі з політв'язнями-українцями.

В Єрусалимі Михайло Хейфец дав інтерв'ю співробітникові "Сучасности" Ізраїлеві Клейнеру.

Запитання: З ким з українських політв'язнів ви зустрічалися в таборах і яке враження вони на вас справили?

— Першим політв'язнем-українцем, якого я зустрів у "сімнадцятій зоні", був Дмитро Квецько — один з керівників організації "Український національний фронт". Його засуджено до двадцятьох років: п'ять років Владімірської в'язниці, десять років табору і п'ять років заслання. Тоді ж я познайомився з Зоряном Попадюком — молодою людиною, колишнім студентом Львівського університету, що був членом організації "Український національно-визвольний фронт". У цій організації було кілька десятків осіб, здебільшого, студентів та школярів старших класів школи. З часом коло моїх знайомих-українців ширилося, я познайомився з Василем Стусом, який є, на мою думку, найкращим українським поетом з тих, кого мені довелося читати, познайомився також з Чорноволом — з ним ми разом сиділи в карцері, в таборовій в'язниці. Були й інші цікаві люди, наприклад, Кравців — харків'янин, Кузьма Дасів — інженер зі Львова, який двічі розкидав листівки у Львові й був заарештований з цими листівками на вулиці. Сидів я і з двома членами групи, до якої входили Гайдук, Гомула, Гуцул та Оксана Попович. Група поширювала самвидав. Я був знайомий з Гомулою та Гуцулом з цієї групи. Гайдук був на той час у Владімірській в'язниці, а Попович — у жіночій зоні. А ще була в таборі група колишніх вояків УПА — "бандерівців", як їх там називають. Вони відбувають свої страшні строки, деякі з них уже більшу частину свого життя відбули в таборах. Ще хотів би згадати людину, яка певним чином

об'єднала обидві генерації українських в'язнів — вояків УПА та сучасних українських патріотів. Це — Петро Саранчук, який уперше відбув дванадцять років каторги як "бандерівець", брав участь у славетному Норільському повстанні в'язнів, а вдруге сидів уже як дисидент, одержавши вісім років. Це — найцікавіші з українців, з якими я зустрічався.

Які риси їх об'єднують? Найпомітніша риса — безстрашність. Вони діють, як сказав би, навіть із зайвою сміливістю, яка іноді шкодить їм самим, бо є часом нерозважливою, безоглядною. Їхня безкомпромісна принциповість, мужність, воля, готовість до самопожертви — надзвичайні. Вони — чудові товариші, чудові люди.

Варто відзначити ще одну людину, в якій поєдналися ці риси з деякими іншими, що зробило його дуже близьким і дорогим мені. Це, — Василь Овсієнко, вчитель української мови й літератури, засуджений разом з Пронюком та Лісовим за справу про "Український вісник". Він відсидів чотири роки, а тепер відбуває другий термін — три роки за новою справою. Нове звинувачення — "оліп міліції". Міліціонер намагався його побити в сільраді. Овсієнко почав кричати, збіглися люди. Оскільки було багато свідків і справи не можна було промовчати, Овсієнка звинуватили в тому, що він нібито кинувся на міліціонера. Треба знати цю людину — м'яку, інтелегентну, розумну, добру, щоб зрозуміти, наскільки безглуздим є це звинувачення.

— Якими є взаємини між старшою генерацією українських політв'язнів і молодшими?

— Взаємини надзвичайно добрі, дружні, якщо виходити принаймні з того, що мені довелося бачити. Зорян Попадюк називав старших політв'язнів — колишніх вояків УПА — "святими дідами". Молоді їх дуже поважають, шанують, високо оцінюють їхню мужність. А "діди", дивлячись на молодих, кажуть: "добрі люди для України зростають". Старші щасливі від того, що їхня справа не загинула, що з'явилися молодші борці за справу України. Уявіть: двадцять п'ять чи навіть тридцять років люди сидять у таборі, а все приходять нові й нові люди до зони, і всі — за ту саму ідею, за ту саму Україну. Отже, справа — жива, і тому старші по-батьківському ставляться до молодших.

— Що відомо українським політв'язням про українську еміграцію, як вони до неї ставляться, чи знайомі з українськими закордонними виданнями?

— На такі теми я намагався не балакати в таборі, оскільки такі речі звичайно намагаються приховати від органів безпеки. А якщо людина про щось не розповіла на слідстві, то й питати про це не зручно. Однак в мене склалося враження, що зв'язки старшої генерації політв'язнів з українцями за кордоном були надзвичайно

слабкі й уривчасті. А нова генерація якісь зв'язки мала. У кожному разі зацікавлення українською еміграцією велике. Доходить до того, що спеціально купують радянські "антиеміграційні" видання і вивчають наведені там цитати з еміграційної преси, намагаються з цих уламків, з цих окремих фраз відтворити щось, щось уявити: що там робиться, які там суперечки, які ідеї, які напрями, хто до чого хилить. Довго про це думають, дуже горді з української еміграції. Дмитро Квецько казав мені: "Наша еміграція — це вчена еміграція, це — розумні, вчені люди". Така думка панує загалом. Одне, відомостей про еміграцію явно бракує.

— Коли я сказав вам учора про журнал "Сучасність", я побачив, що ви вже чули цю назву. Де ви вперше почули про "Сучасність"?

— Про "Сучасність" я вперше почув від В'ячеслава Чорновола в камері. Перелічивши відомі йому еміграційні видання, він назвав і "Сучасність". Саме про цей журнал він відгукнувся найприхильніше. Він сказав: "Є в нас добрий журнал". Оскільки, як я вже казав, незручно розпитувати про те, про що політв'язень не каже сам, а до того нас ще напевно підслуховували, я не став питати, де він читав цей журнал і як його одержував. Але в мене склалося враження, що якийсь бодай мінімальний зв'язок з еміграцією деякі українці мали.

— Українська еміграція, як відомо, надихана тим, що за кордоном називають "Українськими Визвольними Змаганнями", маючи на увазі боротьбу 1917-1920 років, за часів Української Народної Республіки. З цього погляду цікаво було б знати думку українських політв'язнів про цю добу та про УНР.

— Ставлення до УНР цілком позитивне, і це природно. Адже це був той національний рух, який як здавалося, міг здійснити народні прагнення. Політв'язні часто критикують ті чи ті помилки керівництва УНР, бо їм кортить якось "переписати" історію, уникнувши помилок, зробивши все так, як це вони бачать із сучасної історичної відстані, виходячи з пізнішого досвіду. Проте, ставлення до УНР назагал цілком схвальне.

— Як складаються взаємини між українськими та російськими політв'язнями? Як зокрема впливає на їхні взаємини різниця, ба навіть протилежність поглядів на українську незалежність?

— КГБ дуже хоче грати на суперечностях у цьому питанні. Одне, спільна доля, спільна боротьба згуртовує людей. Я знаю, наприклад, що Володимира Осіпова (колишнього головного редактора слов'янофільського російського самвидавного журналу "Вече") навмисно кидали до тієї самої зони, де перебував

Чорновіл. Таким чином КГБ намагалося викликати сварки між українськими та російськими в'язнями. Але сварки не сталося, українці та росіяни об'єдналися й спільно влаштовували акції протесту. Осіпов у День українського політв'язня — 12 січня, у день початку масових арештів на Україні 1972 року — відбув голодівку протесту проти цих арештів. Він не вимагав незалежності України (аж так далеко його приятель до українців не сягає), але він вимагав звільнити українців, які борються за свою національну справу. Бувши чесною людиною, Осіпов уважав їх за людей так само чесних, самовідданих, шляхетних, які служать своєму народові й мають право висловити свою думку. Осіпов розумів, що розв'язувати суперечки треба на ідеологічному рівні, а не за допомогою репресій. Я навмисно взяв крайній випадок (Осіпов-Чорновіл), коли ідеології цілковито протилежні, а попри це виникла взаємно повага й дружба. Але було й багато випадків, коли росіяни в таборі доходили висновку: "Якщо вони не хочуть жити з нами разом, хай живуть окремо". Це, на мою думку, найпоширеніший погляд серед росіян у таборі.

— А чи не висловлюють іноді й протилежної думки — на користь збереження імперії?

— Майже ні. У таборі прагнення народів до національної незалежності виявляється настільки незаперечно, що росіянам просто неможливо виступати проти цього, бо це означатиме об'єднання з тюремниками. Якщо не хочеш бути по боці своїх гнобителів, мусиш визнати реальність такою, якою вона є. Можливо, на волі цю реальність не так відчутно, як у таборі.

— Але ж і "на волі" в СРСР, і за кордоном росіяни часто недвозначно висловлюють думку про konieczність зберегти російську імперію. Як це пояснити, якщо існує реальність, про яку ви кажете?

— Я не розмовляв за кордоном з такими росіянами. Можливо, коли я з ними познайомлюся, я зрозумію, в чому справа. Покищо мені не зрозуміла логіка таких людей. У мене таке відчуття, що в цих людей надзвичайно уражене, хворобливе національне російське почуття. Вони вважають, що їх як росіян принижують, кривдять, цькують. Уся їхня логіка спрямована до того, щоб відстояти свою національну самобутність. А оскільки їхня національна самобутність пов'язана з імперським існуванням, то імперське існування разом з месіаністськими претенсіями, які також є для росіян традиційними, стає обов'язковим атрибутом уявлень про російську самобутність і національну велич російського народу. Щоправда, месіаністична традиція не зробила росіян байдужими до долі інших народів, але їхнє зацікавлення долею інших цілком своєрідне. У Росії дуже розвинена цікавість

до життя в Західній Європі, на Близькому Сході, а ось тут, в Ізраїлі, нема майже жадної цікавості до життя в СРСР. Отже, месіянстична традиція росіян примушує їх відчувати, що інші народи, інші люди важливі й потрібні для них, що суспільні й політичні процеси в інших країнах мають стосунок до Росії, важливі для Росії. Природно, що люди, яким усе це цікаво й важливо, відчують потребу до всього втрутитися. Ба більше, в них виникає враження, що вони вищі від інших, бо інші дбають лише за себе, а Росія — за весь світ. Внаслідок цього виникає своєрідний російський комплекс: ми, мовляв, люди незвичайні, ми маємо відповідальність за весь світ, отже, наша історична місія — керувати світом. Так я уявляю, виходячи зі свого досвіду, підґрунтя російської месіянстичної свідомості.

Якщо казати про масову свідомість російського народу, то пересічні люди не замислюються про те, що інші народи імперії прагнуть інакшого способу існування, ніж це їм пропонує російська дійсність. Я не маю на увазі той прошарок, який читає самвидав, я кажу про російського робітника та селянина. У росіян мене вражало те, що, з одного боку, вони начебто цілковито не здатні уявити себе на місці інших народів і зрозуміти, як інші їх сприймають, — їм це просто на думку не спадає; а з іншого боку, щойно їм у найпростіший спосіб пояснять, як вони виглядають в очах поневолених імперією народів, вони дуже швидко доходять до розуміння становища й кажуть: "Добре, хай собі живуть окремо". Отже, мені здається, що існує потреба якоїсь пропаганди серед росіян, яка покищо чи то не існує, чи то не доходить до маси. Не знаю, чи така пропаганда впливатиме на росіян з месіянстичною свідомістю, але на пересічного росіянина, який досі про це просто не замислювався, вона може вплинути.

— У російській еміграційній пресі точиться дискусія про суть російського комунізму. Деякі доводять, що комунізм — явище для Росії чуже, запроваджене "іногородцями", які навчилися цього на Заході. Інші, навпаки, твердять, що російський комунізм — явище типово національне, що має глибоке коріння в російській історії. У цій дискусії брали участь Солженіцин, Еткінд, Пайпс та багато інших. Що ви про це думаете?

— Я нещодавно виїхав з СРСР і ще не читав еміграційної преси. Я думаю, треба до краю зневажати російський народ, щоб припустити, що він може стати іграшкою в руках купки якихось "іногородців". Чи не вважають прихильники теорії "іногородців", що їхній народ складається з дурнів, тупаків, людей без історичних традицій та коріння, якими може маніпулювати кожний спритний пройдисвіт? Той іногородний елемент, який справді існував, міг спрямовувати маси в потрібний йому бік лише тому, що добре знав настрої, традиції та особливості цих мас, тобто, знав, як

працювати саме з *цим народом*, а не з якимсь іншим. Питання про походження вождів здається мені другорядним. Адже й російські царі також були "інородцями" (німецького, головне, походження). Російські міністри за всіх царів також часто були іноземного походження — всілякі Бенкендорфи та Дубельти. Алеж діяли вони як російські імперські політики, а не як німецькі чи французькі. Очевидно, ніхто й не пробує доводити, що за царських часів Росія була народом нікчем, якими керували спритні іноземні маніпулятори. Російський народ має свої традиції, свої уявлення, свої цінності, і мені здається, що майбутнє цього народу полягає в об'єктивному погляді на себе, а не в спиханні провини на "інородців". Певне поєднання самоповаги з самокритикою надасть росіянам можливості стати повноцінним, рівноправним або й великим у культурному та духовному розумінні народом.

Щодо погляду, що комунізм — це явище виключно російське, то такий погляд також помилковий. Досить подивитися на Китай та інші комуністичні режими, які так само агресивні, як СРСР, лише мають менше сил для тотальної агресії. Сама ідеологія, яка заперечує національну специфіку, яка претендує на універсальність і всеохопність, яка заперечує, що народ має дбати за власні справи, а не накидати іншим своїх рецептів та рішень, — така ідеологія штовхає до агресії, внутрішньої та зовнішньої. Якщо уряд не вважає себе за національний уряд, а за наднаціональний, за уряд якоїсь всесвітньої справедливості, то для нього є природним не так піклуватися справами свого народу, як порядкувати в усьому світі.

— Мені здається, що ви частково висловили аргументи обох боків у цій суперечці, — і тих, які вважають винною комуністичну ідеологію, і тих, які вважають винними російські історичні традиції.

— Ні, я хочу лише сказати, що комунізм — явище складне. Я не знаю подробиць суперечки, що про неї ви кажете, я ще нічого тут не читав. Я хочу лише сказати, що та імперська ідеологія, яка виявляється в Росії, не виникла на порожньому місці. Росія сприйняла комунізм не як щось чуже і не властиве для неї, а тому, що він певною мірою поєднався з її національними традиціями і в дечому виявився близький до цих традицій. Я вважаю, що в цій суперечці, якщо я правильно зрозумів її сенс, нема таких, які цілковито мають рацію, і таких, які її цілковито не мають. Здається, кожна сторона намагається абсолютизувати один бік істини. А істина завжди різнобічна.

— Повертаючися до таборового життя, я хотів би спитати вас, якими є взаємини між українськими та єврейськими політ'язнями і яким є ставлення українських політ'язнів до єврейського

народу, до українсько-єврейських взаємин.

Єврейські та українські політв'язні були товаришами в зоні, були братами, ми разом брали участь у всіх акціях, разом боролися. Я багато розмірковував про українсько-єврейські взаємини і зрозумів, що переламним моментом в історії взаємин двох народів було створення держави Ізраїль. З тієї миті, коли українці зрозуміли, що в євреїв є своя держава, свої національні інтереси, що ми також відчуваємо себе нацією, яка бореться за своє національне визволення і здатна зрозуміти іншу націю, яка бореться за подібну мету, з цієї миті взаємини стали напрочуд дружні. Якоїсь проблеми у взаєминах українців та євреїв, — принаймні, на рівні національно свідомих дисидентів обох народів, — не існує. Приємно, що за нашої сповненої важких проблем доби зникла бодай одна з важких проблем.

- Але за кордоном вона ще, на жаль, не зникла.
- Будемо боротися за те, щоб вона зникла й тут.

ПОЛЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ОПОЗИЦІЯ

Якуб Свенціцький

Довгою є історія рухів і опозиційних виступів у Східній Європі проти тоталітарної влади радянського типу. Була збройна боротьба партизанських загонів, були народні повстання, масові спонтанні робітничі демонстрації. Усі вони скінчилися більше чи менше трагічно. Були численні протести й виступи діячів культури, письменників і людей інших професій та середовищ. І наскільки моральне й символічне значення їхніх виступів було й залишається величезним, настільки ж практичне значення було завжди мінімальним, якщо не казати про репресії, що спадають на голови ініціаторів. Були різні вияви невдоволення, фракційна діяльність та внутрішній реформаторський рух серед панівних комуністичних партій, проте ніде вони не змогли розхитати підвалин радянської влади. Врешті, з різною мірою напруження, триває глухий спротив цілих суспільств, однак лише в кількох виняткових випадках він зміг врятувати енклави незсоветизованого громадського життя.

Існування польської демократичної опозиції, — широкого, організованого руху, що діє гласно, з чітко окресленою метою — є явищем новим, безпрецедентним в історії комуністичного бльоку і унікальним, якщо не рахувати слабшого й пізніше посталого чеського руху "Хартія 77."

Комітет оборони робітників (скорочено КОР) перша й найвідоміша організація польської антитоталітарної опозиції,

Якуб Свенціцький народився 1949 р. в Варшаві. У Варшавському університеті вивчав китайську і японську мови. Емігрувавши 1972 р. до Швеції, поєднав синологію з вивченням політичних наук. У Польщі був зв'язаний з рухом католицької інтелігенції "Знак", у Швеції активний в організації моральної, матеріальної й технічної допомоги Заходу польській демократичній опозиції, від 1978 в спеціальній Контактівій групі польського демократичного руху. Свенціцький — заступник голови шведської організації оборони прав людини — Комітету східноєвропейської солідарності, представник польської етнічної групи в Раді в справах еміграції при шведському уряді, активний журналіст і викладач. Стаття написана спеціально для "Сучасности".

виник 23 вересня 1976 року. Без жадного перебільшення можна сказати, що КОР зродився в коридорі Воевідського суду в Варшаві. В той час відбувалися сумарні процеси робітників — учасників червневих демонстрацій проти раптового збільшення цін на харчі. Вже з перших днів по червневих подіях групи молодих людей з Варшави, головним чином студентів і дещо старших, їздили до Урсусу й Радому, міст, де дійшло до вуличних сутичок між юрбою робітників та поліцією, з метою нав'язати контакти з робітниками та дістати інформації про події. Привезені ними описи масових брутальних репресій, застосованих владою, недотримання найелементарніших принципів правопорядку спричинилися до великого занепокоєння в середовищі критично наставленої інтелігенції. З мотивів звичайної людської солідарності з битими й переслідуваними розпочали спонтанно організовувати першу допомогу. Перша спонтанна збірка грошей для родин ув'язнених робітників з Урсусу відбулася властиво серед юрби, зібраної в коридорі перед судовою залемою, в якій учасникам червневого протесту винесено довгорічні вироки. Незабаром була організована також лікарська та юридична допомога. Збираю й ширено повідомлення про страйки і репресії. Вже в липні кільканадцять письменників і діячів культури звернулось до міжнародної думки, закликаючи світ до втручання.

Акція допомоги швидко розвинулася і охоплювала чимраз ширші кола. Виникла потреба її координації та одночасного надання моральної санкції і авторитету шляхом публічного заангажування людей із загальновідомими і шанованими в Польщі прізвищами. Такі були безпосередні причини утворення Комітету оборони робітників. Під першим зверненням КОРу підписалося 14 осіб, як старших і знаних письменників, акторів, учених громадських діячів, так і молодих організаторів практичної акції допомоги робітникам.

Однак генеза утворення КОРу сягає глибше. Політичні події кінця 1975 року та першої половини 1976 року підготували психологічну ситуацію, в якій провокаційне збільшення цін і масове застосування брутальних репресій проти робітників натрапило на відважний, рішучий опір інтелігенції, тим самим даючи початок організованій опозиції, мета і обсяг дій якої хутко вийшов поза межі негайної допомоги жертвам червневих репресій.

Під кінець 1975 року партія оголосила намір провести зміни в конституції, які мали потвердити юридично стан фактичної залежності Польщі від Радянського Союзу і конституційно гарантувати керівну роль комуністичної партії в державі. Відповіддю був славнозвісний "Лист 59-ох", що в ньому в перший раз висловлено протест не тільки проти поодиноких проявів політики органів влади, але й зформульовано постулати основ

демократичних свобод, таких як свобода сумління, свобода слова й зборів, свобода праці й свобода науки. Підписалися під "Листом" представники різних середовищ і поколінь, які репрезентували цілий спектр поглядів та політичних орієнтацій. Навколо тієї анти тоталітарної мініпрограми вперше одверто й публічно об'єдналися люди консервативних і ліберальних поглядів, представники суспільно-активної католицької інтелігенції, соціалісти старшого покоління, радикали й ревізіоністи молодшого, люди з сталінською минувиною і жертви сталінізму.

Маніфест "59-ох" свідчив, що ці різні критики пройшли довгий шлях до взаємного зближення, позбуваючися дорогою багатьох давніх упереджень. Стосується це передусім до двох найважливіших у попередньому двадцятиріччі польських опозиційних середовищ, а саме критично настроєних марксистів та ревізіоністів, наставлених дуже антиклерикально (названих Адамом Міхніком "світською лівицею"), а також католиків, згрупованих переважно у зв'язаному з церковною ієрархією світському русі "Знак". Той спільний "Лист" був символом якісно нового етапу формування демократичної опозиції в Польщі.

З перших місяців 1976 року посипалася ціла злива листів з протестами в справі поправок до конституції. Уважають, що коло 40 тисяч осіб підписалися під колективними та індивідуальними листами й меморіалами. Виявилось, що дуже широка кола інтелігенції поставилися до наміру конституційних змін як до виклику. Така сильна реакція була, певна річ, несподіванкою для органів влади. Адже йшлося тільки про формальне потвердження фактичного стану, що існував уже понад 30 років. Можливо, що власне ця несподіваність була причиною часткової капітуляції партії. Від деяких задуманих поправок відмовилися, звучання інших зм'якшено. Перемога ця була цілком несподіваною для ініціаторів протестів, призвичаєних радше до репресій, що сиплюються на них, аніж до якихнебудь поступок партії. Репресій, очевидно, не довелося довго чекати (хоч вони не були надто суворими), однак почуття здобутої перемоги було загальне. У такій, властиво, некорисній для себе атмосфері партія, примушена до того щораз більше поглиблюваними господарськими труднощами, зважилася на збільшення цін. Протягом кількох годин країну охопили страйки й робітничі демонстрації. І знову здивована й невідготована партія пізно зрозуміла, що вже вдруге на протязі кількох місяців спровокувала проти себе масові протести, цим разом набагато грізніші. Заледве 24 години по оголошенні збільшення цін прем'єр Ярошевич змушений був його скасувати в драматичній телевізійній промові. Але одночасно з тим Служба безпеки, не перебираючи в засобах, розпочала

брутальну розправу з робітниками. Заснування Комітету оборони робітників було відповіддю інтелігенції на ці розправи.

Від початку свого існування КОР здобув собі величезний моральний капітал. Мотив діяльності — протест проти насильства й безправ'я — був для всіх очевидним і не викликав жадних контроверсій. Пропагандивна атака органів влади як через засоби масової інформації, так і шляхом пліток, не мала в суті речі до чого причепитись. Гласність дій, прийнята членами КОРу як непорушна засада, викликала подив до їхньої відваги і виключала ризик провокацій та інтриг. Грошові збірки на користь жертв репресій і поставання самвидавів, що хутко розмножувались, творили зародки ширшої організації та відновлювали нитки людського довір'я й солідарности, цілковито знищені протягом тридцятьох літ тоталітарної влади. КОР довів те, що досі вважалося неймовірним: можливою є організована і одверта опозиція проти комуністичної влади.

Першою відчутною перемогою було звільнення з в'язниць більшою засуджених робітників в лютому 1977 року. Однак поворотним пунктом у розвитку демократичної опозиції стало щойно загальне випробування сил з владою, що мало місце в середині того ж таки року. В середині травня 1977 року в Кракові відбулися масові студентські демонстрації. Приводом була смерть студента Станіслава Пияса, співпрацівника КОРу. Всі підозрівали місцеві органи безпеки в політичному вбивстві з метою викликати заворушення, що могли б потім правити за привід до розправи з опозицією. І дійсно, протягом кількох наступних днів заарештовано десять найактивніших членів і співпрацівників КОРу. Наступні два місяці всі були переконані, що не минути багаторічних судових вироків, які були б сприйняті мало не як "природний" епілог діяльності КОРу так, як і всіх попередніх критичних виступів. Однак під кінець липня за спеціальною амністією всіх керівників звільнено. Звільнено також останніх ще ув'язнених у тюрмі робітників — учасників червневих подій. Цей несподіваний хід органів відкрив практично шлях до дальшого приспішеного розвитку опозиції.

У пізніших домісках та аналізах названо багато здогадних мотивів такої поведінки органів влади: вплив церкви, розбіжність поглядів у проводі партії, фатальна господарська ситуація та потреба рахуватися з закордонною думкою за умов, коли тривали переговори про позички й кредити, втручання впливових західніх політиків (Картера, Брандта) та інші. Мабуть, усі ці мотиви відіграли свою роль, а брак точніших даних не дає змоги приписувати котромусь з них вирішальне значення. Але фактом є також, що арешт десяти керівників не спричинився до розвалу КОРу. Виявилось, що його організаційне запілля і авторитет у

суспільстві значно ширші, ніж це здавалося органам влади. Не переставали з'являтися "Повідомлення" та "Інформаційні бюлетені" КОРУ, не припинилися грошові збірки. Найефективнішим доказом солідарності з ув'язненими була тижнева протестаційна голодівка, проведена в костьолі Святого Мартина в Варшаві. Брало в ній участь кільканадцять осіб, серед них дружина, а також сестра одного з робітників, головний редактор католицького місячника "Знак" — Богдан Цівінський, єзуїт отець Гавке-Ліговський та ін. Ця голодівка найдужче поплутала підготований владою сценарій розправи з опозицією, одним з елементів якого була пасквільна пропагандивна кампанія.

Липнева амнестія створила цілковито нову ситуацію. Антитоталітарна опозиція здобула собі фактично право на існування. Виявилось, що в'язниця не є неминуча, що уряд можна змусити до поступок. Після звільнення останніх жертв червневих репресій Комітет оборони робітників утратив свою первісну безпосередню причину до існування. Отож, у вересні 1977 року КОР перетворено на Комітет громадської самооборони "КОР", значно поширюючи обсяг його діяльності і подвоюючи кількість членів. Від тієї хвилини головним принципом КГС-КОРУ (по-польськи KSS-KOR) стала організація незалежного низового суспільного руху, який, долаючи роздрібненість суспільства, став би знаряддям, що змушує органи влади зважати на народну волю і провадити би до поступової лібералізації системи і до демократичних реформ, а в перспективі також до повернення суверенності держави. КГС-КОР став осередком надхнення, сприяння й розвитку для всякої незалежної ініціативи, конкретних заходів та спроб самоорганізації різних середовищ.

Цей принцип безпосереднього громадського заангажування об'єднав людей різних політичних родоводів. КГС-КОР як цілість не пробував виробити спільну політичну програму, він був і залишився організацією плюралістичного характеру. Незалежно від КГС-КОРУ витворилися угруповання, що ґрунтувалися на спільних політичних переконаннях. Деякі з них близько співпрацюють з КГС-КОРОм, інші підтримують з ним зв'язок, а ще інші маніфестують свою повну відмінність.

Хронологічно найраніше (вже з весни 1976 року) дала про себе знати група Польське об'єднання незалежності (Polskie Porozumienie Niepodległościowe — PPN), яка не оприлюднила прізвищ своїх членів. Тепер це єдине поважне угруповання, що діє таємно, хоч і його діяльність обмежується на опрацьовуванні та публікуванні матеріалів, що порушують усі вузлові проблеми Польщі. Першою з них була повна "Програма" ППН, в якій автори висловлюються за цілковиту незалежність Польщі, парламентарну демократію, в кількох десятках пунктів аналізують внутрішню й

зовнішню ситуацію, виступаючи, між іншим, за незмінність теперішніх кордонів Польщі, а також за право сусідніх народів (серед них Литви, Білоруси і України) на самовизначення. Угрупування ППН ставить собі за мету інтелектуальний вплив, організацію дискусій і розвиток політичної думки, не беручися за активні громадські акції. Окрім "Програми" Польське об'єднання незалежності видало вже кілька десятків праць, між іншим про суспільні проблеми Польщі, про стосунки з сусідами, про господарство та історію.

У березні 1977 року виник Рух оборони прав людини й громадянина (ROPCziO — Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela). Серед кільканадцятьох підписаних під першою декларацією РОПЧіО були й два члени КОРУ, які пізніше з КОРУ вийшли. РОПЧіО розпочав видавати свої власні самвидавні публікації, а також місячник "Opinia", редактором якого був Лешек Мочульський, колишній редактор офіційного журналу "Stolica". Принципом ініціаторів РОПЧіО було розширення форм діяльності КОРУ, мета якого формально стосувалася лише до невідкладної справи жертв червневих подій. В дійсності Рух оборони вважався за конкуренційний осередок супроти КОРУ і складався з людей, які з тих чи інших причин не годилися з лінією, репрезентованою КОРом. За найважливіше завдання Руху оборони визнано прагнення до повернення цілковитої суверенності Польщі. Шляхом до тієї мети має бути між іншим показ полякам їхнього залежного від Радянського Союзу становища, збереження національних вартостей і нагадування історії народу. Згідно з поглядами провідних публіцистів Руху оборони тільки в умовах цілковитої незалежності Польщі буде можливе будівництво демократичного устрою і розв'язання суспільних проблем. Учасники Руху оборони радо зв'язують себе з передвоєнними політичними партіями, а особливо з традиціями та легендами Юзефа Пілсудського і його незалежницького табору. Є також серед них діячі, що походять з селянського (людового), християнсько-демократичного та національно-демократичного табору.

Восени 1978 року відбувся розкол Руху оборони. Виникли два незалежні провідні тіла. Група Мочульського розпочала видавати власні часописи ("Droga", "Gazeta Polska"), а також розбудувала власну сітку контактів на території країни. 1 вересня 1979 року, в сорокову річницю вибуху Другої світової війни, під час кількатисячної патріотичної маніфестації, організованої за участю групи, оголошено перетворення групи на політичну партію та прийняття нею назви "Конфедерація Незалежної Польщі" (KPN — Konfederacja Polski Niepodległej). На думку Лешека Мочульського, який став керівником Конфедерації, це є перша незалежна політична партія в

Польщі і в усьому комуністичному бльоці від часів війни. Перед "виборами" до Сейму ПНР у березні 1980 року Конфедерація намагалася оголосити власний список виборців у кількох виборчих округах. Єдиною реакцією уряду були посилені репресії. Друга частина Руху оборони, видаючи й далі часопис "Опінія", останнім часом брала участь у кількох акціях спільно з діячами КГС-КОРу, між іншим, у тижневій голодівці в костьолі Святого Мартина на знак протесту проти ув'язнення в Чехо-Словаччині діячів "Хартії 77".

Зовсім відмінною невеличкою групою в межах Руху оборони є Рух вільних демократів, який складається з людей, що були активними як молодіжні діячі ще в 1956 році. Вони вважають, на противагу більшості учасників Руху оборони, що сучасна польська держава є незалежна і становить добро, що його належить боронити. Натомість вони хочуть боротися за плюралізм і демократію в рамках теперішньої системи.

Як приклад спонтанного виникнення напрямів і поглядів можна назвати Рух оборони життя й родини, пізніше перейменований на Рух оборони життя, родини і народу. Спочатку єдиним пунктом програми цього руху була боротьба проти закону про припинення вагітності та розлуку, а пізніше рух розширив обсяг своїх зацікавлень і виявив скrajні націоналістичні і консервативні погляди. Ця групка видає газету "Obrona Polski", проте не має в своєму розпорядженні великих організаційних сил і не виявляє жадної іншої активності.

Динамічною групою з виразним політичним профілем, спочатку пов'язаною з Рухом оборони прав людини й громадянина, а тепер щораз самодіяльнішою є гданська група молоді, згуртована навколо газети "Bratniak". Формально вона розпочала свою діяльність як незалежна студентська організація (Студентський комітет солідарності) в середині 1977 року. Однак загальнополітичні амбіції хутко наростали, і в серпні 1979 року утворено Рух Молодої Польщі (Ruch Młodej Polski). Оpubліковано широку ідейну декларацію, провідною думкою якої є національна спільнота як головна вартість. В ній підкреслюється доконечність оборони польської культурної самобутності, зокрема християнства як стрижневого елементу, а також відданість принципам демократії і шанування прав людської особистості. Рух Молодої Польщі має своїх прихильників і представників у багатьох інших містах, окрім Гданська.

Існує ціла низка вільних груп, зосереджених навколо друкованих ними часописів, шпальти яких служать для вироблення світогляду, ідейних дискусій, розвитку політичної думки та пропагування накреслених принципів.

"Spotkania" є кварталником, що його видають молоді католики з Любліну й Кракова. Вони репрезентують принцип заангажування в політичні й суспільні справи з християнських мотивів. Це цікаве

видання часто публікує статті видатних католицьких публіцистів, як наприклад Єжи Туrowsька, Тадеуша Мазовецького, Юзефа Тішнера, котрі з огляду на цензуру не могли побачити світ в офіційній католицькій пресі.

Високим інтелектуальним рівнем відзначається журнал "Res Publica". Метою згуртованих навколо неї людей є "виховний" вплив, спрямований на піднесення рівня польської політичної культури, яку вони хотіли б бачити проинятою такими вартостями, як розважливість, шанування права, відданість принципам толерантності й лібералізму, сприйнятливість до надбань культури Заходу й черпання з традицій західного парламентаризму. "Республіка" підносить — часто досить контрверсійним способом — геополітичну проблематику, різні аспекти, що виникають із становища Польщі між Сходом і Заходом, між Росією й Німеччиною.

Квартальник "Krytyka" являє собою у великій мірі форум лівих діячів, активних іще в 1960-их роках, званих до березня 1968 року ревізіоністами, які пройшли еволюцію повного розриву з надіями зреформувати сучасну систему зсередини, і репрезентують напрям, що його найзагальніше можна визначити як демократичний соціалізм. Група навколо "Критики" надає великого значення контактам і співпраці з опозиційними рухами в інших державах радянського бльоку, особливо в Чехо-Словаччині та Угорщині, однак також на Україні, Литві, у Східній Німеччині та Югославії. Цій проблематиці на шпальтах "Критики" присвячено багато місця. Характеристичною прикметою колективу "Критики" є високе суспільне заангажування, адже не випадково, що такі члени редакції як Яцек Куронь, Адам Міхнік, Конрад Белінський є одночасно найактивнішими і найвідомішими діячами КГС-КОПу.

Так само активно заангажовані суспільно є видавці "Głos" (Голос) Антоні Мацєрєвіч, Пьотр Наїмський та інші. На відмінність від "Критики", вони наголошують радше на польських традиціях демократії й свободи. З "Глосом" співпрацюють кілька видатних публіцистів, такі як колишній редактор головного католицького місячника "Знак" Богдан Цивінський, один з будівничих духового зближення поміж рухом католицької інтелігенції і так званою світською лівицею, а також соціолог і політолог, який пише під псевдонімом Марек Тарневський, автор надзвичайно цікавої аналізи системи "Еволюція чи революція" та серії книжок з історії ПНР.

Можна ще також назвати такі суспільно-політичні часописи, що їх видають самостійні групи: "Merkuriusz Krakowski i Światowy" (Краківський і світовий Меркурій) з ліберально-консервативною орієнтацією, "Postęп" (Поступ) — автентична "низова" ініціатива кількох звичайних робітників, "Aspekt" — теоретично-політичний кварталник з національно незалежницьким наставленням, набли-

жений до Конфедерації незалежної Польщі, а також "Rzeczpospolita" — орган Руху самовизначення народу, пов'язаного з Рухом оборони прав людини й громадянина.

Згідно із зформульованою, головно, Яцеком Куронем і Адамом Міхніком, тактикою розвитку незалежних, альтернативних у стосунку до наявних офіційних інституцій громадських рухів виникло кілька організацій, які репрезентують окремі верстви й професійні середовища. Їхнім завданням є інтеграція тих груп, вироблення групової солідарності й уміння громадської діяльності, прищеплення демократичних засад.

Найважливіші є зусилля створити вільні профспілки. Насьогодні існує кілька формально закладених Комітетів заснування вільних профспілок (у Катовицях, Гданську, Щеціні), а крім того, в різних містах, існує багато неформальних — часто-густо дуже сильні й активні групи. Найважливішим знаряддям у цій профспілковій праці є часопис "Robotnik". Це двотижневик невеликого формату, зате, зваживши обставини, великого накладу: від 10 до 20 тисяч, а то й більше. Має він справну сітку розповсюдження, охоплює майже всі великі робітничі скупчення. Існують теж місцеві відміни "Роботніка" ("Роботнік Вибжежа", "Роботнік — видане щецінське"). Не раз зачатком групи стають його кольпортери на місцях праці. Навколо них збираються робітники, яким цікаво обмінятися думками про наведені в газетці проблеми, проблеми, що існують теж у їхньому середовищі, що обходять їх особисто. Тематика статей "Роботніка" зосереджена на робітничих справах, на часі й умовах праці, на праві на страйк, на обов'язках працедавців, на прикладах солідарних виступів робітників в обороні своїх інтересів. "Роботнік" інформує про розвиток незалежних профспілок і про репресії проти них, але обговорює і питання загальної політики, справи постачання товарів, цін і т. п. До складу редакції "Роботніка" входять інтелігенти (Ян Літинський, Генрик Вуєц, Богдан Борусевич — члени КГС-КОР), а також звичайні робітники. Великим кроком у напрямі покликання до життя вільних профспілок була опрацьована і проголошена восени 1979 року "Хартія робітничих прав", яка є свого роду ідейною декларацією майбутньої загальнопольської незалежної профспілкової організації.

В академічних середовищах діють Студентські комітети солідарності (СКС). Перший такий комітет постав у Кракові в травні 1977 року як вияв обурення і протесту на трагічну смерть Станіслава Пяса, студента Ягеллонського університету. Пізніше СКС постали в Варшаві, Гданську, Лодзі, Вроцлаві й Познані. Крім оборони специфічних студентських інтересів і зламання монополії єдиної комуністичної організації в навчальних закладах (СЗСП) завданням діячів СКС-ів є творення систематичною самоосвітою власного світогляду, поповнення прогалин офіційної науки, що

постали через цензуру, і свідоме шукання альтернатив для накиненої молоді ідеології. Усі СКС видають власні часописи; між ними найчастіше виходить і є найцікавіший краківський "Indeks". Деякі СКС в міру дозрівання їхніх членів перетворюються на незалежні політичні групи (наприклад, уже згадані Рух Молодої Польщі і часопис "Братняк" у Гданську). Багато членів СКС-ів бере участь у загальних опозиційних починах. Важливою подією був лист майже тисячі краківських студентів, проголошений у березні 1980 року, в якому вони вимагали розв'язати СЗСП і створити політично неутральну організацію, що об'єднувала б усіх студентів, незалежно від їхнього світогляду. Цього листа підтримало багато краківських інтелектуалів, між ними Кшиштоф Пендерецький, композитор світової слави, ректор Вищої музичної школи в Кракові.

Вже довгий час провадяться спроби політично заактивізувати селян, що мають у Польщі чималі демократичні традиції. Існує кілька Комітетів самооборони селян; найактивніший між ними є Комітет Гроецької землі (коло 50 км на південь від Варшави). Їхній часопис "Gospodarz" (Господар) розходитьсь досить великим накладом (коло 5 тис. примірників). Його редагує колишній діяч народного руху, теперішній учасник Руху оборони прав людини і громадянина, Пьотр Тип'як. Великого тиражу досягають теж часописи "Płascówka", (Пост), який видають селяни зі Зброші Дужої (Комітет Гроецької землі) за допомогою членів КГС-КОРУ (м. ін. Веслав Кенцік). Вихідною точкою діяльності селян зі Зброші Дужої були їхні суто місцеві проблеми (довгорічна боротьба за право збудувати костьол), але вони не обмежилися на них і зорганізували регулярні лекції і розмови на теми аграрної політики, історії народних рухів і т. п. На такі лекції вони запрошували спеціалістів з Варшави, які, однак, не завжди могли до них добитися з огляду на брутальну пильність Служби безпеки.

На ґрунті Селянського комітету Гроецької землі з участю селян інших районів і при допомозі народних діячів з КГС-КОРУ і Руху оборони у червні 1979 року постав Осередок народної думки (Ośrodek Myśli Ludowej). Його завданням є координувати далішні освітні і видавничі дії, а також випрацювати політичну програму народного руху.

Комітети оборони прав вірних існують у деяких місцевостях на півдні і сході держави (Комітет Підляшшя, Комітет Ряшівської Землі). Вони постали подібно, як і в Зброші Дужій, в наслідок конфлікту з владою в справі будови костьолу.

Значну роль в незалежному суспільному житті відіграють дві культурні інституції: Товариство курсів навчання (TKN), відоме теж як "Летючий університет", а теж Незалежна видавнича організація. Традиції таємного навчання мови й історії Польщі мають свій початок ще за царських часів. На переломі XIX і XX сторіч існували

самоосвітні гуртки, що їх називали "летючими університетами", бо з боязні перед царською поліцією треба було переносити їх з місця на місце. І під час Другої світової війни, під німецькою окупацією, існувала широка мережа таємного навчання, що охоплювала всі галузі шкільництва.

Цілковите підпорядкування суспільних наук офіційній ідеології і, в наслідок цензури, спустошення в навчанні історії, зокрема найновішої, вже довгий час викликали потребу альтернативних, не-санкціонованих урядом джерел знання. У сімдесятих роках почали щораз частіше поставати невеличкі групи студентів, які регулярно сходилися зі своїми професорами, здебільшого в їхніх приватних мешканнях, утворюючи неформальні семінари. Восени 1977 року вперше зорганізовано цілу серію лекцій з найновішої історії, соціології, політичної економії і політичних доктрин. Повідомлення про час і місце лекцій оголошувано в незалежній пресі. Це знайшло підтримку науковців і студентів, і весною 1980 року проголошено створення Товариства курсів навчання, до якого пристало майже 100 науковців різних ділянок, між ними багато професорів і кілька членів Польської Академії Наук.

Завданням ТKN є підтримувати ініціативу незалежного навчання авторитетом визначних науковців і піклування курсами. На протязі 1978 року летючий університет досягнув чималих успіхів, — виклади відбувалися в багатьох містах, у них узяло участь багато сот студентів. Але поступово збільшувалися репресії, які зробили неможливим провадити курси відкрито. Освітня діяльність ТKN мусіла повернутися до конспіраційних і скромніших форм. Але репресії не могли запобігти появі наукових праць, що були ділом колективних зусиль учасників семінарів або індивідуальними працями науковців, які могли їх писати завдяки науковим стипендіям ТKN. На чолі ТKN стоїть Програмова рада, в склад якої входять, згадуваний уже католицький публіцист Богдан Цивінський і члени КГС-КОПу проф. Ян Келяновський, визначний біолог і член Польської Академії Наук та Анджей Целінський, соціолог молодшого покоління, головний організатор курсів.

Коли говоримо про групи, що діють незалежно, то треба ще сказати про невеличку групу — лише кілька осіб — молодих істориків з Варшави, які деколи називають себе Історично-літературною бібліотекою. Цих кілька осіб на чолі з Броніславом Комаровським, поставило собі за завдання пригадувати суспільству події з новішої історії Польщі, зокрема ті, про які уряд хотів би забути. Цю мету вони хочуть досягнути, даючи почин масовим вуличним демонстраціям з нагоди різних роковин, виходячи з засади, що участь у них збуджує в людей розвиток національної і політичної свідомости. Протягом 1979 року таких демонстрацій, організованих у співпраці з членами КПН, Руху оборони та КГС-КОПу відбулося кілька, і в них узяло

участь від кількох сот до кількох тисяч осіб. Це були демонстрації в річницю Варшавського повстання 1 серпня 1944 року, вибуху Другої світової війни 1 вересня, в роковини вступу Червоної армії на польську територію 17 вересня 1939 року, роковини повернення незалежності Польщі 11 листопада 1918 року, річницю кривавої робітничої демонстрації в околицях Гданська на Балтицькому узбережжі 15 грудня 1970 року. Останню з цих демонстрацій ініціатори відкликали в останній хвилині з огляду на атмосферу напруження в місті — протиакції міліції і загрози вибуху вуличних сутичок. Тоді ж таки в Гданську відбулася, — вже третя, демонстрація в пам'ять робітників, що загинули на вулицях міст узбережжя в грудні 1970 року

Незалежно від того, як далі розвинеться історія польської демократичної опозиції, найтриваліші успіхи в боротьбі з советизацією мислення має НОВ (Niezależna Oficyna Wydawnicza — Незалежний видавничий придбівок). Основою її діяльності й усіх успіхів є незвичайна, в умовах держави, що вважає за свого найбільшого ворога вільне слово, організаційна і технічна вмілість у продукції і розповсюдженні друків. Друкарські спроможності опозиції є передумовою і основою всього незалежного інтелектуального руху. НОВ має в своєму розпорядженні ледве кілька законспірованих друкарень, в яких, завдяки організаційним здібностям і посвяті Мірослава Хоецького, Конрада Белінського, Адама Міхніка та багатьох їхніх анонімних співробітників-друкарів, надруковано вже понад 70 томів прози, поезії, наукових праць, політичної публіцистики, не рахуючи великої кількості летючок, інформаційних листків, різних документів і закликів.

З сучасних польських письменників, що живуть у Польщі видано м. ін.: повість Єжи Анджеєвського "Розчав" (Miazga), хоч давно вже написану і голосну, але дотепер не друковану; першорядну аналізу постави польської інтелігенції Казімежа Брандиса "Недійсність" (Nierzeczywistość); дві нові повісті Тадеуша Конвіцького "Польський комплекс" і "Малий Апокаліпсис"; "Цирк" Пьотра Вежбіцького; "Ти є та інші вірші" Віктора Ворошильського; "Я знаю, що це неправильно" Станіслава Баранчака; збірки поезій Єжи Фіцовського, Здзіслава Яскули, Яцека Березіна. З праць визначних польських еміграційних письменників можна назвати "Щоденник" Вітольда Гомбровіча, кілька збірок поезій Чеслава Мілоша, "Чорний польонез" Казімежа Вежинського, "Поневолений розум" Густава Герлінґа-Грудзінського, і "Ким ти є, поляче" Вітольда Вірпши. З перекладів з інших мов НОВ видала м. ін. поезії Йосифа Бродського, Осіпа Мандельштама, романи Богуміла Грабаля "Надто голосна самотність", "Колгосп тварин" Джорджа Орвелла, "Москва-Петушки" Венедікта Єрофеева, "Бляшаний барабан" Гунтера Грасса.

Окреме місце займають розповсюджені НОВ два літературні часописи: літературний кварталник "Zapis" і неперіодичний альманах "Puls". "Запис" постав весною 1977 року і спочатку був збіркою творів, писаних для офіційних видавництв, але відкинутих цензурою. Але поступово "Запис" перетворився на передове польське літературне періодичне видання, на сторінках якого вже знайшли шлях до читачів твори понад 50 авторів. Між ними є прізвища найкращих сучасних вітчизняних і еміграційних авторів, а теж дебютантів, яким сторінки "Запису" відкривають шлях для мистецького зростання. Дотепер вийшло 14 чисел "Запису". Від четвертого числа більшість матеріалів — це праці, написані спеціально для "Запису" і публіковані вперше. "Пульс" (досі вийшло 6 чисел) є цікавим мистецьким експериментом молодих прозаїків, поетів і графіків; головним складником "Пульсу" є пластичне мистецтво: графіка і фотографія.

Діяльність НОВ різноманітна. Помалу відбувається інтеграція польської вітчизняної і еміграційної культури; заповнюються найглибші прогалини на полі культури, спричинені руйнівною політикою держави. Створивши умови видавання літературних творів кількатисячними накладами, НОВ спонукала до писання творів, які інакше ніколи б не постали. Звичайно, книжкам, виданим НОВ, далеко до видавничих шедеврів, але кожна з них є dokonаним фактом, якого не можна викреслити з колективної свідомості поляків; вони є перемогою в боротьбі з поневолювачами розуму.

Крім НОВ, існують ще Видавництво ім. Конституції 3 травня, Польське видавництво і Краківське студентське видавництво. Кожне з цих видавництв видало по кілька книжок і політичних брошур; вони теж друкують часописи, головню ті, які пов'язані з діяльністю Конфедерації незалежної Польщі (КРН) і Руху оборони (РОПЧІО).

Опозиційну видавничу акцію в галузі політичної думки й культури доповнює розповсюдження поточної інформації, неприступної в державній пресі, радіо й телебаченні. Приблизно що два місяці виходить часопис "Biuletyn Informacyjny" (Інформаційний бюлетень). Його наклад — коло 5 тисяч примірників, розмір — 60-70 сторінок густо записаного машинопису. У "Бюлетені" дається широкий огляд подій у Польщі і в світі, репортажі про ті галузі суспільного життя, які офіційна пропаганда воліла б приховати й промовчати; міжнародні і внутрішньо-польські коментарі; вістки з життя церкви й інформації про зростання незалежних громадських ініціатив. У "Бюлетені" є теж статті на економічні теми, рецензії і полеміка. "Інформаційний бюлетень" є, без сумніву, чималим проломом у державній інформаційній монополії. Таке ж завдання органу КРН, що її редагує Лешек Мочульський "Gazeta Polska". Але вона має ледве 4 сторінки, хоч виходить трохи частіше.

КГС-КОР зобов'язався збирати, перевіряти і подавати до публічного відома відомості про потопання прав людини в Польщі. Цій справі присвячений спеціально створений орган — Бюро інформації, яким керують Зофія і Збігнев Ромашевські. До бюро можуть звертатися всі, кого переслідують за переконання, або навіть такі, які почуваються покривдженими через сваволю властей і не можуть знайти справедливості іншим шляхом. Бюро інформації перевіряє кожну справу і намагається в міру своїх можливостей допомогти покривдженим порадами; передає справи адвокатам, що співпрацюють з КГС-КОРом і в обґрунтованих випадках дає грошові допомоги. На протязі майже 4-річної діяльності КОРу і КГС-КОРу на ці витрати пішло багато мільйонів злотих. Коли можливості правного діяння вже вичерпані, КГС-КОР подає справу до публічного відома з відповідними заявами. Розголос часто є дуже ефективним засобом натиску на органи влади. Заяви Бюро проголошуються в "Комунікатах", які видаються разом з "Інформаційним бюлетенем". Через посередництво західних кореспондентів описи фактів дістаються до Радіо Вільної Європи, що збільшує радіус їхнього розповсюдження.

Тактику органів безпеки супроти демократичної опозиції не легко визначити. Над опозицією постійно тяжать репресії, хоч їхній тиск, а деколи й характер не завжди однакові. Але є фактом, що від травня 1977 року органи безпеки не вдавалися до спроби всеохопної розправи з опозицією. Застосовувані тепер методи, хоч періодично дуже brutальні і дошкульні для опозиції, не можуть стримати її діяльності. Час від часу поліції вдається перешкодити в тій чи іншій праці чи навіть розгромити ту чи іншу групу або знеutraлізувати поодиноких діячів. Але часто brutальні дії поліції мають протилежний наслідок: вони мобілізують нових людей активно включитися в роботу опозиції, скріплюють осередки; на місце розгромлених груп постають нові, і інші, відпорніші форми праці заступають старі. Опозиція загалом прийняла принцип явної діяльності (звичайно з багатьома зрозумілими винятками), і це допомогло обминути поліцейні провокації, спаралізувало інфільтрацію і зробило можливим відкрити охоронний бар'єр у вигляді громадської думки в країні і за кордоном, що при конспіративній діяльності не було б можливим. Не зважаючи на невдачі і змушені ходи назад, опозиція незаперечно виявляє тенденцію до постійного чисельного зросту, інтелектуального поглиблення і політичного зміцнення.

До невдач треба зарахувати розгром першого Комітету самооборони селян Люблінської землі. Восени 1978 року Служба безпеки, ізолювавши на деякий час кілька сіл від решти країни, вдалася до фізичного насильства і за допомогою адміністративних розпоряджень довела до руїни господарства кількох селян, до інших

застосовано шантаж, а ще інших приманили обіцянками. В результаті їм удалося розбити солідарність групи, заламати декого і застрашити решту. Хоч Люблінський комітет формально не був розв'язаний, його активність практично зійшла до нуля.

На початку 1979 року органи влади скерували свої атаки на навчання в ТКН. На лекціях почали з'являтися боївки співробітників Служби безпеки, вдаючи з себе студентів. Вони влаштували бешкети, робили заколоти на лекціях, не допускали викладачів і студентів на місце викладів. Кульмінаційною точкою був погром у помешканні Яцека Куроня в березні 1979 року. Кільканадцять спеціально фізично тренованих боївкарів боляче побили зібраних на лекції студентів, членів КГС-КОРу, викладача, яким того дня мав бути Яцек Куронь, а також його родину (м. ін. син Куроня мав струс мозку). Після цього випадку ТКН вирішило відкласти деякі лекції з огляду на безпеку учасників. Спроби відновити явні, публічні лекції восени 1979 року теж не вдалося здійснити, бо кожного разу арештовували викладачів і слухачів по дорозі на лекції; оточували будинки, а господарів, які відступали свої мешкання на виклади, карали високими грошовими карами і погрожували конфіскаціями. У відповідь на ці провокації, ТКН сконцентрувало свою освітню діяльність на менші семінарні групи, які сходилися без розголосу, приблизно все в тому самому особовому складі. Деякі викладачі награвали свої лекції на магнетофонну стрічку, інші писали конспекти, які пізніше розмножували і передавали іншим самоосвітнім групам.

Було б дивно, якби органи влади не намагалися розсварити опозицію зсередини, сіяти недовір'я і провокувати взаємне поборювання. Дехто твердить, що заснування в березні 1977 року Руху оборони під керівництвом Лешека Мочульського було якраз такою спробою. З цим пов'язані підозріння, скеровані особисто проти Мочульського. Згідно з інтерпретацією речників цієї гіпотези, швидкий ріст Руху оборони вийшов поза межі, визначені йому авторами провокації з рядів Служби безпеки. З огляду на це вирішено допровадити до розколу, а пізніше створити Конфедерацію незалежності Польщі, далі під керівництвом Мочульського. Не мавши ніяких доказів, дати оцінку такої теорії важко. Але залишається факт, що група Мочульського відмовляється від будь-якої співпраці з іншими організаціями і постійно провадить проти них полеміку. З другого боку, немає сумніву, що Рух оборони як цілість є справжнім громадським рухом і в ніякому випадку не має агентурного характеру.

Є думка, що розпорошення ініціатив знесилює опозицію. Проте, здається, що це є радше здорове явище політичного плюралізму. Крім того, одна зцентралізована організація в теперішніх умовах була б неможлива, а навіть небажана.

Постійним засобом переслідування опозиції є хвилі масових обшуків і коротких, 48-годинних арештів. Деколи протягом одного тижня міліція робить по кількадесят обшуків в будинках найактивніших діячів, кількадесят, а то й стокількадесят осіб перетримує під арештом 48 годин. Трапляється, що декого, звільнивши з арешту, кілька хвилин пізніше затримують знову на наступних 48 годин. При таких okazіях не раз трапляються випадки побиття, спроби шантажу і т. п. Найчастіше жертвами насильства стають діячі в провінції. Найчастішими трофеями міліції під час обшуків є видання незалежних видавництв, запаси паперу, друкарська фарба, різне технічне устаткування. Кілька разів були болючіші втрати, як наприклад, електричного гектографа або цілого накладу готової вже, та ще не розісланої книжки. Служба безпеки користується теж вигаданими кримінальними обвинуваченнями, щоб засудити когось на довший час. Таке трапилось м. ін. Казімежові Світоню з Катовиць і Едмундові Задрожинському з Грудзьондза — діячам робітничого руху. Задрожинському влаштовано в лютому 1980 року показовий процес, що нагадує подібні процеси за часів сталінізму: спрепаровано докази, тортурами вимушено свідчення свідків і т. п. Часто карають 3-місячним арештом або грошовою карою за т. зв. порушення публічного порядку (вуличні демонстрації, заклики бойкотувати вибори, поширювання летючок), за нелегальні зібрання (семінари ТКН), за опір органам влади і т. п.

Остання хвиля репресій набрала сили в лютому 1980 року і до часу писання цих рядків (квітень 1980) полегші немає. Крім численних трусів і арештів, щораз частіше трапляються випадки побиття під час переслухань. Новий елемент — уживання сили, щоб не відбувалися щомісячні збори КГС-КОРу. 25 березня заарештовано Мірослава Хоєцького, основоположника і керівника НОВу. Прокурор призначив 3-місячний слідчий арешт, обвинувачуючи Хоєцького в вигаданому кримінальному злочині: крадіж громадського майна.

Теперішня хвиля переслідувань триває довше і є жорстокіша від попередніх. Це може мати зв'язок з деякими змінами на вершинах уряду (на місце прем'єра Пьотра Ярошевіча у лютому 1980 року прийшов Едвард Бабюх) або з збільшенням напруження в міжнародних взаєминах після радянської інвазії на Афганістан. Але це в ніякому випадку не фронтальний напад на опозицію, атака, що могла б загрожувати її існуванню. Виглядає, що уряд воліє провадити радше партизанську війну і психічно вимучити опозицію гнітючими репресіями. Проте, мало ймовірно, щоб ця тактика мала успіх. Вона, звичайно, примушує опозицію до оборонної позиції, але водночас зміцнює солідарність і рішучість. Посилення репресій збільшує симпатії і підтрим громадянства. Тактика уряду має зате інший небезпечний наслідок: викликає в суспільстві посилення на-

пруження, що і так уже велике під тиском матеріальних умов, які останніми роками все гірші та гірші; знищує довір'я до уряду. На такому ґрунті тактика Служби безпеки несе велику небезпеку і може викликати в суспільстві спалах, який важко буде сконтролювати і передбачити його наслідки.

Існування й діяльність демократичної опозиції — яка оскільки не станеться якихось гострих подій, існуватиме й далі і є повсякчасним елементом польського політичного життя — відіграє роль захисника і дає змогу виливати незадоволення організованими і відповідальними засобами. Опозиція в Польщі створила окраєць вільного, не зсоветизованого громадського життя. Розширювання цього терену є водночас звуженням території, контрольованої тоталітарним режимом. Існування опозиції і створення нею незалежної громадської думки, гамує почини режиму, який не звик, щоб хтонебудь дивився йому на руки і, в силу цих обставин, опозиція є елементом демократизації системи. А в цілому, опозиційний рух є теж виявом прагнень польського народу до незалежності, бо самостійність є остаточною метою того руху.

Постскрипtum редакції: "Оскільки не станеться якихось гострих подій", — каже Якуб Свенціцький в останньому уступі своєї статті, написаної десь у червні цього року. Липень-серпень принесли ці події — грандіозного розміру страйки на півночі Польщі, одверту вимогу передбаченого в "Хартії робітничих прав" (див. далі, ст. 108-111) і більше. Із зрозумілих причин стаття Я. Свенціцького не могла аналізувати цих подій. Вона зберігає однаке своє значення тим, що, навіть нехотячи, показує історичне тло тих подій, засновки до нового розбігу хвилі руху опору. Безпосередня аналіза того, що може стати новою сторінкою в історії Польщі, була б тепер ще передчасна. Згодом "Сучасність" сподівається до цієї теми звернутися.

Премії Фондації Южиковського

Віктор Вайнтраб

Фондація Альфреда Южиковського — The Alfred Jurzykowski Foundation — з осередком у Нью-Йорку є найповажнішим меценатом польської культурної діяльності в еміграції. То вона придбала в Нью-Йорку будинок, де перебуває тепер Польський науковий інститут в Америці, винаймаючи його інститутіві за номінальну суму одного доляра щорічно. Вона також заснувала в 1971 році катедру польської мови й літератури в Гарвардському університеті, єдину матеріально забезпечену (endowed) польоністичну катедру в Сполучених Штатах, вона дає субвенції на видання Фондації Косцюшка, — головним змістом діяльності якої є культурна виміна між Польщею та Америкою, — а при нагоді і на інші публікації на польські теми. Найвідомішою однак і

Від редакції. Подана в статті інформація про польські премії за літературну й наукову діяльність мимоволі насуває порівняння з українською дійсністю. В українській еміграції такі премії фактично не існують. Бо культурне й громадське значення премій, приділюваних несистематично і в мізерних сумах, ніяке. Звичайно, умови життя в Польщі і на Україні не однакові. Але чи не слід було б замислитися над заснуванням інституції, що виробила б правила приділу премій, збирала б капітал, з відсотків якого премії можна було б щороку видавати, й покликала б до життя авторитетне журі? Не були б ці гроші заморожені вкладенням у земельну посілість, не були б легковірно передані американській чи канадській інституції, якій у кращому випадку байдуже до української культури. Це був би внесок у живий процес творення нашої культури в її русі й розвитку. "Сучасність" радо вмістить конструктивні міркування й пропозиції в цій справі.

Автор статті (нар. 1908) — вихованець Ягеллонського університету в Кракові, провідний спеціаліст з історії польської літератури, однаково знаний і шанований на Заході і в Польщі, автор численних статей і книжок із своєї ділянки, з особливим зацікавленням у добі Ренесансу і періоді Романтизму. Друкується від 1929 року. Після журналістично-дипломатичної інтерлюдії в роки війни і безпосередньо по ній, від 1950 р. викладав у Гарвардському університеті, де зокрема 1971 р. обійняв новозасновану тоді катедру ім. Южиковського. Член журі премій ім. Южиковського; від часу заснування кафедр українознавства та Інституту українських студій при Гарвардському університеті — один з сімох членів Комітету українських студій. Друкована тут стаття написана спеціально для "Сучасности".

в широкій громадській перспективі чи не найважливішою цариною діяльності Фондації є її щорічне приділення премій.

Фондація існує вже двадцять років. Виникла вона ще за життя фундатора (помер у 1966 році), промисловця з Сілезії, який після війни спочатку був діяльний у Сполучених Штатах, а потім у Бразилії, де здобув багатомільйонне багатство в автомобільній промисловості. Перші премії були призначені 10 травня 1964 року.

Премії призначаються полякам або вченим і митцям польського походження, які працюють як у Польщі, так і в широкому світі. Тільки премії за переклади з польської літератури чужими мовами приступні також і неполякам. У майбутньому премії мають надаватися також непольським ученим, які працюють над польською тематикою. Преміями охоплено широкий спектр спеціальностей, починаючи від медицини, точних наук, різних гуманітарних наук і кінчаючи літературою, образотворчим мистецтвом та музикою. Можна також отримати премію за заслуги в організації культурного життя. До 1975 року Фондація призначала річно понад двадцять премій, кожна вартістю 2.500 доларів і дві премії для перекладачів по 1.000 доларів, одна для перекладача польською мовою, друга за перекладацьку діяльність з польської літератури.

Починаючи від 1976 року вартість окремих премій подвоєно, — тепер вони становлять 5.000 доларів кожна, але кількість їхня зменшилась до 10. У виняткових випадках премії діляться між двома особами. Премії для перекладачів становлять тепер по 2.500 кожна. У 1968 році призначено також одноразово за особливі культурні заслуги три золоті медалі: історикові Оскарові Галецькому, піаністові Артуру Рубінштейнові і математикові Вацлаву Серпінському. Дотепер премії були приділені понад 270 особам. Окрім того існують бразильські нагороди Фондації, розподіл яких у руках Academia Brasileira de Letras та Academia Nacional de Medicina в Ріо-де-Жанейро. Кандидатів на премію обирає комітет, складений з сімох представників різних царин культурного життя, і вибір цей потім затверджує Управа Фондації.

Співвідношення лавреатів, що живуть у Польщі, і емігрантів з року в рік коливається, однак, як правило, більшість премій припадає на вчених і митців на батьківщині. Наприклад, у 1975 році з 26 премій на емігрантів припало 8, у 1979 році з 12 нагороджених було 2 емігранти.

Премії мають підкреслювати єдність польської культури без огляду на те, чи нагороджені працюють у Варшаві, в Парижі, Кракові чи в Нью-Йорку. Головний критерій, яким журі намагається керуватися — це обсяг досягнень нагородженого в ділянці його фаху, не зважаючи на його політичні переконання. Однак серед фахівців гуманітарних наук, а зокрема серед письменників

чималий відсоток нагороджених — то люди, яких у Польщі оминають відзначати, а часом і дискримінують з огляду на незалежність їхніх переконань. Особливо виразно це видно, коли пригланутися до списку нагороджених літераторів. За останніх п'ять років літературні премії отримали один еміграційний поет Броніслав Пшилуський і дев'ять письменників, що живуть у Польщі: Мар'ян Брандис, Антоній Голубев, Тадеуш Конвіцький, Ян Юзеф Ліпський, Ганна Малевська, Ян Юзеф Щепанський, Юліан Струйковський, Адам Важик і Вітольд Ворошильський.

Отже, не дивно, що польський уряд ставиться до цих премій без ентузіазму, не подає про них жадних відомостей в радіо чи в пресі і не обговорює їх у Польщі. Однак прийняття премії не накликає на лавреата неприємностей. Ба більше, управа Фондації запрошує лавреатів з Польщі приїхати до Нью-Йорку на урочисте надання премій, і нема року, щоб на цій урочистості не був присутній хоч один нагороджений з Польщі. На надання премій за 1979 рік, який припав на лютий цього року, оголосили, що приїдуть три особи. Двоє з них, фізик Бялинський-Біруля та хемік Хмелевська, одержали пашпорти. Натомість відмовлено в пашпорті на виїзд письменникові Юліану Струйковському, який останнім часом видав у незалежному позацензурному видавництві повість "Великий страх", темою якої є більшовицький режим у Львові у 1939-1941 роках.

Проте, відомо, що премії ці через їхню незалежність від політичного тиску високо шановані в Польщі. Відомо це не лише з усних повідомлень. Премії ретельно відзначаються в друкованих некрологах, посмертних спогадах чи біографіях Польського біографічного словника. Отже, виглядає так, що премії виконують свою роллю.

Короткий нарис польсько-українських трагедій

Лук'ян Карачко

Історія обох цих слов'янських народів певна трагізму, і зайвим було б примірювати тут знану правду, що "історія є великою вчителькою", бо найважливіше є те, щоб уміти та щоб хотіти робити відповідні висновки з цієї науки. На жаль, народи ці мали не раз провідників, що з таких чи

Не так давно "Сучасність" (1980, 5) вмістила приязні голоси польських самвидавних діячів, що кличуть до дружби українського й польського народів і співпраці в визвольній боротьбі. Така настанова чимраз більше шириться між польською інтелігенцією. З другого боку, одначе, раз-у-раз доходить з Польщі інформація про брак розуміння цієї проблеми і владу традиційних емоцій серед польського міщанства, а то й інших суспільних прошарків.

Реакцією саме на такі настрої є праця Лук'яна Карачка, українця з Польщі, що витяги з неї тут подаємо. Карачко склав свою працю, сподіваючися звернути увагу польського уряду на ненормальності в українсько-польських стосунках і тим сприяти усуненню цих ненормальностей. Свій текст він послав до Сейму, до Державної Ради Польщі і до Президії уряду Польської Народної Республіки. Копія були вислана до папи Івана-Павла II. Із зрозумілих причин Карачко зосередився на історії, починаючи від 14 ст. і приписуючи постання польсько-українського конфлікту давнім панівним клясам і урядам, хоч скрізь проглядає його турбота про сучасне й майбутнє двох народів. Свою працю Карачко свідомо спер на самі польські джерела. У своїй бібліографії він не без гордості подає 55 таких джерел.

Хай не в усьому Карачко має рацію, — його писання заслуговує на увагу як документ почувань українця, що живе в Польщі. І, безперечно, він не помиляється в тому, що поліпшення польсько-українських стосунків може статися тільки в наслідок одвертості й сміливості в оцінці минулого й сучасного. Протиурядового характеру цей документ не має. Це видно не тільки з його адресатів, але й з того, що свої надії на налагодження польсько-українських стосунків Карачко покладає, насамперед, на урядові заходи, на урядом санкціоновану оздоровно-пропагандивну кампанію.

Текст, що тут подаємо, охоплює майже повністю те, що Карачко пише про час від сорокових років нашого сторіччя; натомість оминено частину, присвячену давнішій історії. Відповідно до цього з бібліографії Карачка збережено лише ті книжки й статті, що на них є посилання в цій частині тексту (приблизно одна третина цілості). Редакція не мала змоги перевірити всі цитати, що їх наводить автор.

таких причин і спонук забували про цю науку — з великою шкодою для своїх суспільств; і це теж позначилося трагічно на їхніх взаєминах. Непорозуміння, кривди і трагедії — роз'ятровані, на додаток, різними ворогами приятних, добросусідських стосунків поміж цими народами, тягнутя вже віками, починаючи від раннього середньовіччя, від часів загарбницьких наїздів Польщі на Україну і поневолювання її населення, з усіма трагічними наслідками цієї окупації, що тяглася чотири століття.

І є теж історичною правдою, спертою на факти і удокументованою — що від того часу "розпочала вrostати ненависть у серця" (як пише Сенкевіч). Ненависть ця виростала в серцях українців, гноблених і використовуваних поляками як у середньовіччі, так і в рр. 1919-1939. Але Україна не напала на Польщу в цілях загарбницько-імперіалістичних і в конфліктах та в боях польсько-українських обмежувалася на обороні своїх, українських земель, — що визнають теж самі безсторонні поляки. Шокує проте те (як стверджую від часу мого приїзду до Польщі 1946 р.), що "як Польща довга і широка", незалежно від регіону, незалежно від стану і становища всієї маси поляків, закоренилася в тому суспільстві якась запекла ненависть до українців... Заперечування цього факту було б звичайною облудою. Цю ненависть поглиблюють різні вороги мирного, добросусідського співжиття поміж поляками і українцями, роблячи це як у літературі, так і засобами масового переказу (преса, радіо, телевізія, фільм), фальшуючи історичну правду і дійсний стан справ. Ці вороги, маючи на меті порізнення обох братерських народів, свідомо ширять перрізні наклепи на українців [...].

Гідними жалю трагедіями належить назвати тогочасні [повоєнні] братовбивчі дії на всіх теренах Польщі, які виникли на тлі політичних непорозумінь. Гідними жалю трагедіями належить теж назвати тогочасні польсько-українські дії і бої на Лемківщині, в Бескидах, спричинені деякими людьми, що не думали реалістично чи були приневоленими, — як з одного, так і з другого боку. Ясно, що в конфронтації з політичними реаліями, перебування там Української повстанської армії (УПА) було абсурдом як з військового, так і з політичного погляду, хоч в основному УПА не мала наміру "воювати там" з поляками і прагнула тільки пробратися на "Захід", — тоді, коли замкнено тих людей в "трикутнику смерті" з метою їх ліквідації. Як стверджує Зенобіюш Козік,¹ відділи УПА розкидали навіть відозви до жовнірів Польського війська, "щоб їх не переслідували, бо вони є повстанцями українськими", даючи цим зрозуміти, що відмежовуються від польського реакційного підпілля (АК, ВіН, НСЗ, які там воювали з польською соціалістичною владою), яке було кероване польським еміграційним урядом у Лондоні, даючи

1. Zenobiusz Kozik. Partie i stronnictwa polityczne. (W-wo Literackie), 1975.

чим зрозуміти, що УПА не втручається до тих польських внутрішніх спорів. Українці твердять, що не було б таких трагічних дій на Лемківщині, якби польський уряд застосував тоді іншу політику до людей з УПА і дав їм змогу виїхати на Захід. А що в такій безвихідній ситуації [воїки УПА] шукали поживи у місцевого населення, то тому, що були голодні, а з Польщі не могли видобутися, бо Польща в порозумінні з чеським урядом, не хотіла їх випустити. Упійманих на теренах Чехо-Словаччини людей з УПА видавано Польщі, що є загально відоме (Ярницький і ін.).² Є теж фактом, що на Лемківщині не було — як стверджують це польські історики і мемуаристи — багато жертв на національному тлі поміж польським і українським населенням (як то дехто перебільшує), абстрагуючися від певних особистих поррахунків (усні свідчення), а тільки було багато жертв у боях людей з УПА з міліціонерами і жовнірами Уряду безпеки і Польського війська, які мали наказ зліквідувати УПА, що боронилася проти заглади. Альфонс Філяр у своїй книжці "Коли замовкли гармати", подає іменний виказ осіб, приналежних до Міліції обивательської і Уряду безпеки, поляглих у рр. 1944-1947 на теренах Ряшівського воєводства (в Бескидах) у сутичках з УПА і з польським реакційним підпіллям. Цей трагічний виказ обіймає 470 прізвищ цих людей з поданням їхніх службових становищ і дати смерти, при чому з цього загального числа подано прізвища 188 загиблих з рук УПА, а 272 загиблих з рук знаних і незнаних "банд". Згідно з статистичними даними Закладу історії партії,³ в Ряшівському воєводстві у рр. 1944-1947 у боях і на тлі особистих поррахунків загинуло 865 осіб (без подання їх народности, а тим самим і українців і поляків), при чому 459 з них належали до Міліції обивательської і Уряду безпеки або були працівниками партійного апарату й політичних організацій (а серед них 165 членів партії). Дивним проте і розрахованим хіба на сенсацію чи виявом хіба запеклої ненависти до українців, є вчинок Владислава Ярницького, який у книжечці "В погоні за Бурлакою",⁴ описуючи сутички з УПА на теренах Ряшівщини від 1944 до весни 1948 р. (та згадуючи польсько-чеську співпрацю в цих діях), подає видумане, неправдиве число 8.800 осіб з-поміж жовнірів Польського війська, працівників Уряду безпеки, Міліції обивательської (МО) і адміністрації, забитих нібито в боях з УПА, що в конфронтації з вищеподаними даними Закладу історії партії і колишнього коменданта МО в Ряшеві, А. Філяра,⁵ є явною дією на шкоду обох народів, є явним і свідомим поглиблюванням безодні поміж ними. У кожному випадку шкода тих непотрібно загиблих людей, незалежно від їхньої національ-

2. Władysław Jarnicki. W pogoni za Burałakiem. (Ministerstwo obrony narodowej). 1969.

3. Zakład Historii Partii KC PZPR. Polegli w walce o Polskę Ludową (KiW), 1970.

4. Jarnicki...

5. Alfons Filar. Gdy umilkły działa. (MON), 1972.

ности і числа. Але чи в зв'язку з тим "польська рація стану" вимагала конечно виселення з Лемківщини в північні й західні райони Польщі понад 150.000 українців (Квілецький),⁶ чи вимагала знищення цілого ряду українських сіл, цілого ряду українських стародавніх, кількасотлітніх церков, збезчещення інших церков, що їх заміняли на хліви для худоби, на вівчарні, склади..., допущення до знищень цінних іконостасів і стародавніх ікон у церквах, допущення до вбивств польськими боївками кількадесятьох українських священників (як повідають, о. Василя Гучка, пароха й декана в Радружі, по вбивстві прибито цвяхами до паркана...) — що, безсумнівно, "затруїло ще більше кров побратимчу" (хоч не завжди уряд за це відповідає)? Оцінку цих дій належить хіба залишити польському суспільству і урядові Польської Народної Республіки.

Якщо говорити про гідні жалю, трагічні польсько-українські бої на Волині і на Західній Україні [Галичині] в рр. 1942-1945 (проваджені на землях українських, що включені тепер до Української Радянської Республіки), жертвою яких упали непотрібно тисячі невинних, спокійних людей як з одного, так і з другого боку (при чому, як здається, найбільше жертв було на тлі особистих реваншів), то навіть командир відділів Армії людової з тих часів, Едвард Грончевський-Пшепюрка,⁷ пише в своїх "Споминах":

З прикрістю мушу ствердити, що на надбужанських землях провідну ролю в катуванні мирного населення грало реакційне підпілля, бо напади українських націоналістів відбувалися рідко і були доконувані кілька- або кількадесятособовими відділами, що пробиралися на лівий берег Буга і звичайно скоро втікали назад. Користаючися з приводу, проводирі реакційного підпілля на цих землях організували виправи великого масштабу, катуючи населення в селах, замешканих українцями. В цих виправах не раз брали участь зорганізовані кількасотособові ватаги, сіючи пострах, знищення і залишаючи по собі сліди невинно пролитої крові (...). Зусилля відділів пролондонського підпілля сходили головне на боротьбу, а точніше кажучи, винищення сіл, замешканих українцями й мішаними родинами.

Так само оцінювали тактику реакційного підпілля деякі команди "Батальйонів хлопських" (Волчев).⁸ Отож, самі польські мемуаристи обвинувачують польське реакційне підпілля (що нині, як відомо, була Армія крайова — АК, Народове сілі збройне — НСЗ і ін.) за масове катування і нищення українського населення. Як відомо і як потверджують це польські історики, літописці та ін., Армія крайова, діючи на наказ польського еміграційного уряду в Лондоні і його делегатури на Польщу

6. Andrzej Kwilecki. Łemkowie. (Państwowe Wydawnictwo Naukowe), 1974.

7. Edward Gronczewski. Wspomnienia (Przepiórki). (W-wo Lubelskie), 1964.

8. Wsiewołod Wołczew. Stanowisko ugrupowań obozu londyńskiego wobec kwestji ukraińskiej. "Z dziejów stosunków polsko-radzieckich", том V (КиW), 1969.

та виконуючи його програму "Буря" (про поведінку, як скоро Червона армія в боях з німцями вступить на польські землі), зміряла до поновного прилучення до Польщі земель, які належали їй у 1939 р., себто земель українських, білоруських і литовських, навіть збройною боротьбою, щоб показати альянтам, що землі ці мають бути віддані Польщі, коли ця справа буде розглядатися на мировій конференції по закінченні Другої світової війни.

Напр., уже в липні 1944 р. відділи АК під командою полковника "Вілька" (Олександра Кшижановського), діючи згідно з наказом Головного командування АК і з програмою "Буря", намагалися захопити литовське місто Вільнюс ще перед вступом Червоної армії і встановити там польську адміністративну владу, дарма що по кривавих боях з німцями і по тяжких втратах, вони мусіли відступити — і Вільнюс здобуто того самого дня — 7 липня 1944 р. — Червоною армією, а за кілька днів заарештовано полковника Вілька разом з його штабом, а решту його жовнірів-повстанців посаджено до концентраційного табору (Щесняк, Скаржинський, Путрамент і ін).⁹

Так само поведилася АК і на етнічно-українських землях — на Волині і на Західній Україні, де українці стреміли до створення власної незалежної і самостійної держави, і це мусіло допровадити до конфлікту поляків з українцями (Щесняк). І так сталося, і то з великою шкодою для братерських народів, як українців, так і поляків. У зв'язку зі сказаним належить пригадати, що вже в 1941 р. польський еміграційний уряд у Лондоні, будучи певним поновного прилучення до Польщі українських, білоруських і литовських земель, як було до 1939 р., утворив навіть "східне бюро" (в межах Департаменту внутрішніх справ), яке мало збирати і опрацьовувати проекти політично-організаційних заходів у питанні національних меншин у Польщі (Щесняк). А в 1942 р. Головне командування АК опрацьовало навіть плян "загального повстання" проти німців, коли ті, побиті на фронті і морально розкладені, будуть відступати через польську територію до Німеччини. Згідно з цим пляном військові операції АК мали пробігати в двох етапах. По очищенні від німців центральних польських земель у першому етапі, дії повстанців мали бути перенесені на землі українські, білоруські й литовські, щоб забезпечити для Польщі території, які належали до неї поміж двома світовими війнами. Головний командувач АК ствердив тоді, що "поруч німців як головного ворога він бачить додаткових противників, насамперед українців, а далі — литовців, та що існує навіть можливість боротьби з українцями і то вже від першого дня повстання. Від початку теж будемо змушені до боротьби з українцями за Львів" (Щесняк). Як

9. Jerzy Putrament. Pół wieku. (Czytelnik), 1969; Aleksander Skarżyński. Cele polityczne "Burzy". — "Najnowsze Dzieje Polski", том II (PiW), 1959; Antoni Szcześniak. Niektóre problemy stosunków polsko-ukraińskich, 1939-1947. — "Polska Ludowa", том 8, 1968.

твердять польські історики, то відділи АК проникали на терени Волині і Литви вже від 1942 р., а саме "після опрацювання плану згаданого тут загального повстання". Антоні Щесняк і Станіслав Вронський пишуть:

Наведена програма прилучення до Польщі теренів Західньої України, знана українським націоналістам, була однією з причин організованих ними погромів. Гаслом їх стало "Геть ляхів", вони покликалися на небезпеку повернення панування польських урядів і поміщиків (...).

Якби не було в той час програми і дій АК, спрямованих до поновного прилучення цих земель до Польщі, то сама пам'ять про національне гноблення в міжвоєнному періоді, навіть при зусиллях гітлерівської політики, не була б спроможною спричинити такі масові погроми польського населення, доконувані зфанатизованою націоналістичною стихією (...).

Не можна хіба вважати за звичайний збіг обставин того, що перші убивства поляків сталися в листопаді 1942 р., а саме по опрацюванні плану загального повстання АК, плану, який виразно спирався на засаду приналежності східних земель до Польщі (...).

Тому безпідставно оскаржувати українців, начебто вони спровокували польсько-українські бої на Волині і на Західній Україні, на українських землях, які є тепер прилучені до Української Радянської Республіки. Про те, що польський еміграційний уряд у Лондоні (і його підпілля в Польщі) зайняв таку крайню позицію в справі українських (волинських і західноукраїнських) земель свідчить польська летючка "До українців", кольпортована в 1943 році з підписом "Польська військова команда району ч. 4", у якій читаємо:

Безвідповідальним групам, що вбивствами і підпалами намагаються закріплювати своє вигадане право виключного посідання [наших] східних земель, що свої претенсії з дивовижним зухвальством розтягають на центральні райони Польщі, тим усім заявляємо врочисто, що не дамо пощади. За краплю польської крові гарець [garnek] крові вбивців; за один наш дім — десять домів. Так довго, доки не пробудитеся з чаду, який вас отрує. Доки не зрозумієте, що в Польщі — поляк, а не українець керує. Не буде ніколи України в Польщі. Присягаємо вам у цьому на Бога. Залишитись з нами зможуть тільки ті, що стануть на шлях покути і опам'ятаються. Решта на Збруч! (Щесняк).

Правда, представник лондонської делегації Гнатовський, зазнайомившись з цією проблемою на місці в Львові в березні 1944 р. уважав, що "обставати при порожньому твердженні «не дамо», нічого на дає" і що справу польсько-українського державного кордону належить розв'язати на підставі оптації — але це не погоджувалося з лінією польського еміграційного уряду в Лондоні (Щесняк) [...].

■

Не можна називати "бандитами, гультяями, хамами і голотою" польських повстанців чи то з часів поділів Польщі — чи в Сілезії, чи в

Познані, чи в Варшаві, — які *на власній землі* боролися з окупантами за свободу свого народу, за незалежність своєї держави — і так само не можна так висловлюватися і про українських повстанців, які теж *на своїй землі* боролися за свободу свого народу, за визволення з польської неволі і за незалежність своєї держави, і не можна тут стосувати двох різних критеріїв до тієї самої справи [...].

Окупація Західної України і Волині тривала двадцять років (1919-1939), її перервала щойно Друга світова війна. В тому двадцятилітньому періоді польський санаційний уряд на взір давньої імперіялістичної шляхти й магнатерії, на взір польської адміністрації на Україні XIV-XVIII століття знову розпочав інтенсивну колонізацію цих українських земель польськими осадниками і польонізацію українського населення під загрозою звільнення з праці чи неприйняття до праці. Землю з парцеляції панських маєтків розділювано переважно поміж поляків. Православних українців на Волині змушувано переходити на католицизм [...]. Згідно із статистикою єпископської курії, в Луцьку (1935) щорічно переходило на католицизм приблизно 3.400 православних українців. Число римсько-католицьких парафій зросло з 82, при 193.481 вірних у 1923 р., до 133 парафій і 311.133 вірних у 1937 р. На протязі самого тільки червня й липня 1938 р. адміністраційна влада на терені Люблінського воєводства розібрала 91 церкву, 10 каплиць і 26 домів молитви православних (Вронський).¹⁰ За даними Збігнева Залуського — в Холмщині і на Волині в 1938 році знищено 198 православних церков; на римо-католицькі костьоли призначено 149 церков, а лишилася 51 церква. На всіх урядових посадах і на [інших] прибутковіших посадах домінували поляки.

Польські господарства площею на 10-50 гектарів поставали здебільшого з осадництва. Було їх на Волині в 1939 р. 7.796, а з них прибуло в 1930-1939 рр. 7.047. Ця осаднича акція на Волині була свого роду творенням верстви польських "бауерів", яких там не було. Можна собі уявити, яке загострення національних відносин викликали така аграрна політика польської влади (Вронський). Як подають польські історики і мемуаристи — приблизно 20% осадників, діставши приділ землі і зорієнтувавшись в місцевих ненормальних національних відносинах, продавали ту землю українцям і випродажувалися до Польщі. Заміри польського санаційного уряду йшли однак далі. На доручення уряду при Інституті східних земель опрацьовано в 1937 р. реферат під назвою "Перспективи польського земельного осадництва на сході Польщі". З вказівок цього реферату користався Секретаріят комітету оборони

10. Stanisław Wroński. Передмова до книжки: Henryk Cybulski. Czerwone noce. (MON), 1969.

Речіпосполитої Польської. Обмірковувано, м. ін., створити вздовж східного кордону, збитою лавою, пояс польського осадництва, усуваючи з нього українців, і то навіть винищуванням. В дальшій перспективі думано про створення на "східньому кордоні" сталої переваги польського населення, котра не була б порушувана популяційними рухами. Вимагало б це, як обчислено, оселення там шести мільйонів поляків. Був це zarazом плян асиміляції і екстермінації українського й білоруського населення. Від 1937 р. справа переходила щораз більше безпосередньо в руки військових чинників (Вронський). "В Луцькому повіті, — як писав А. Залевський, діяч Товариства граничної сторожі, що діяла від січня 1919 р. на Волині, — поставала ціла низка нерегульованих земельних спорів, з приводу яких діялися неймовірні зловживання, [відбувалися] карні експедиції з жандармами, військом, кулеметами, з батоженням населення, стяганням зовсім довільно накладених контрибуцій, викиданням жандармами фільваркової служби на вулицю і то все без судових вироків — тож при дослідженні на місці панівних тепер настроїв, можна ствердити, що плєбісцит означав би нашу поразку на Волині..." (цитовано за Станіславом Вронським). Перепроваджувано там примусову польонізацію не тільки дорослих, але й дітей у школах. Згідно із зведенням Волинського воєводи з 1936 р., на 1.732 початкові школи було українських тільки 11 при, приблизно, 75% українського населення в загальному і приблизно 80% у селах. Збігнев Залуський подає натомість що "на 2.000 початкових шкіл було тільки 8 (вісім) українських" на тих етнічно-українських волинських землях на понад два мільйони всього населення на тих теренах.

Таку саму національну політику польський уряд провадив і на теренах Західної України, де (згідно з статистичними даними з 1931 р.), було приблизно 64% українського населення, приблизно 23% польського населення і приблизно 13% населення інших національностей, головне євреїв, при приблизно 5.400.000 усього населення (воєвідства Львівське, Тернопільське і Станіславівське). І тут проваджено колонізацію польськими поселенцями і польонізацію українського населення (головне в містах), створюючи йому, крім цього, труднощі й перешкоди як у ділянці економічній, так і культурній. Українських селян поминано при набуванні землі з парцеляції панських маєтків, закривано українські гімназії, не видано дозволу на відкриття українського університету, а на Львівський державний університет приймано обмежену кількість українських студентів (т. зв. "нумерус клявзус") і т. п.

Українське населення на Волині і на Західній Україні почало катастрофічно бідніти, і відчули це як робітники, так і селяни і інтелігенція. Кілька тисяч молоді української інтелігенції залишилось без праці. Наступило зубоження селян, бо "ножиці" цін промислових і рільничих товарів на тих теренах були "розхилені" більше, ніж на етнічно-польських теренах. Те, за що на заході Польщі місто платило злотими, на Волині хлоп продавав за "гроше" (Вронський, Залуський, Пшигонський

і ін.).¹¹ Вже наведених фактів досить для ствердження, що український "націоналізм мав там сприятливий ґрунт і за його розквіт відповідальний, передусім, польський уряд" (Вронський).

У самообороні проти зубожіння і визиску чужими посередниками в торгівлі Україні почали організувати свої власні "кооперативи" і то в різних господарських ділянках, мережа яких завдяки національній свідомості українського населення вкрила весь терен Західньої України. Однак польська адміністрація створювала українцям прерізні перешкоди і в цьому. Знаний польський письменник Мельхіор Ваньковіч писав навіть у своїй книжці "Через чотири клімати", що "український кооператор, що був сіллю в оці недоумкуватим конкурентам, ішов до Берези" (в'язничний концентраційний табір), що свідчить "про переслідування українців і про безправність, стосовану до них у тому 20-літньому періоді санаційного панування на етнічно-українських землях". Це спричиняло обурення і навіть гострі реакції українців — на ірландський взір — що їх влада жорстоко здушувала військовими паціфікаціями. Найбільша і найжорстокіша була поліційна й військова, "уланська" паціфікація 1930 р., що її навіть Ліга Націй засудила доганюю. Щоб "приборкати" українське населення, як теж комуністів різних національностей та всяких противників санаційного режиму — засновано 1934 р. концентраційний в'язничний табір у Березі Картузькій на Поліссі, в якому, як оповідають очевидці, в'язнів тортуровано і катовано. В'язнів бито дрюками до непритомности, виставлювано їх на мороз у мокрій одежі, винищувано тяжкою фізичною працею і т. п. — як описує Олександр Гаврилюк у книжці "Берега", виданій 1956 р. Міністерством національної оборони (МОН). [...]

Ненависть поміж поляками і українцями не зникне, доки польському суспільству не з'ясують *правдивих* причин виникнення тих трагедій поміж ними, — спричинених польськими егоїстичними і імперіалістичними магнатами в давнині і продовжувачами такої поведінки в новіші часи... Не зникне та ненависть, як довго польське суспільство буде впроваджуване в блуд і буде прислухатися до підступних наклепів на український народ, наклепів, поширюваних ворогами поєднання поміж ними. І не зникне та ненависть, доки такі твори польських письменників, як повість Генрика Сенкевича "Огнем і мечем" і подібні, що ображають український народ і підбурюють до ненависти — будуть і далі засобами виховування польського суспільства, польського молодого покоління в ненависті й погорді до українців. Таке свідоме піддержування польськими літераторами чи журналістами ненависти поміж

11. Wroński.; Antoni Przygoński. Z problematyki Powstania Warszawskiego. (MON), 1964.

польським і українським народом є суперечне зі слушною і високогуманною "Декларацією Польщі в справі виховання суспільства в мирі", зголошеною в Організації Об'єднаних Націй, яка не повинна залишитися порожнім звуком. Як пише польський історик Єжи Кірхмаєр¹² у книжці "Pamiętniki" (Мемуари), повість Сенкевича "Огнем і мечем" збуджує ненависть до українців навіть у малих польських дітей, які (начитавшись в ній "вихвалювання звірств магната Вишневецького"), знущалися вже самі з малих українських дітей і мріяли про те, "щоб садовити українців на палю" (ст. 46). Яніна Вечерська¹³ закинула Сенкевичеві, що "в своїх повістях він не вражливий на жорстокості та прямо милується в них". І не можна дивуватися (як пише Кірхмаєр), що з такої настанови поляків до українського народу "виникли криваві бої поміж ними в роках 1918-1919, а потім у роках 1945-1947 над Сяном і Бугом" (ст. 47). Кірхмаєр закидає полякам що вони

кілька століть провадили помилкову, короткозору політику супроти України, українців, та що вже відпрадавна не зуміли укласти стосунки з ними на добросесній і корисній для обох сторін основі — бо не хотіли глянути в вічі тій українській дійсності, що українці становлять численніший народ від польського, багатший і тому з багато ширшими перспективами, ніж польський народ —

та що поляки, замість здобути довір'я українців і прокласти собі шлях до приятного співжиття з усім народом українським — "зробили все можливе, щоб переконати їх, що в Польщі вони можуть бути зараховані тільки до громадян другої, навіть третьої класи". Кірхмаєр стверджує, що ставлення поляків до українців на протязі віків "було одним із шляхів, якими польські поїзди їхали до великих історичних катастроф".

Ясне, отже, що, беручи до уваги сказане, сперте цілком на удокументованих фактах, беручи до уваги погляди людей, яким лежить на серці добро обох цих народів — польського й українського, належало б, передусім, припинити всілякі демагогічні чи шовіністично-імперіялістичні сварки між ними в територіальних справах, бо навіть представник делегатури польського еміграційного уряду в Лондоні Гнатовський мусів був визнати, як цитовано вище, що "обставання при (...) твердженні «не дамо», нічого не дає" і справи ті належить залишити рішенню самих тих народів і тільки вони — а не горстка не раз нерозважних політиків чи політиканів — повинні забрати вирішальний голос у цих справах. Безглуздою і навіть нелюдською в своєму задумі була (поширювана в польських кав'ярнях у 1945 р. по Гірошімі і Нагасакі та в очікуванні Третьої світової війни) — співанка "Jedna bomba atomowa. i

12. Jerzy Kirchmayer. Pamiętniki. (KiW), 1975.

13. Janina Wiczerska. Fantazja w tym rycerzu okrutna, — "Życie Literackie" 1978, 44.

wróbiciu znów do Lwowa” (одна атомна бомба, і ми повернемося до Львова), про яку згадує Єжи Путрамент у книжці “Pół wieku” (Пів сторіччя). Абстрагуючися вже від плянів “пілсудчиків” перед Другою світовою війною про “спільний польсько-японський кордон вздовж ріки Урал”, що означало б не тільки загарбання всієї України, але й теренів на схід від неї — як пригадає Ян Борковський у книжці “Не використані шанси Другої Речіпосполитої”.¹⁴ Знаємо однак, що настали тепер інші часи — часи поєднань поміж різними (навіть ворожими давніше) народами — часи поставання федерацій і міждержавних парламентів — бо тільки в мирному співжитті є їхнє добре майбутнє — і часи ці наказують народам пускати в непам’ять давні свари і ненависті — бо таке є життя... Знаємо, правда, що в різних частинах нашої земної кулі є ще багато міжнародних спірних територіяльних справ, коли “сила йде не раз перед правом і понад засадами справедливості в загальнолюдському розумінні”, — але є все таки певне, що ніщо не стоїть і не повинно навіть стояти на перешкоді мирним, приязним і добросусідським стосункам поміж народом польським і народом українським. Вимагає цього їхнє спільне добро.

14. Jan Borkowski. Nie wykorzystane szanse II. Rzeczypospolitej. (KAW), 1978.

ХАРТІЯ РОБІТНИЧИХ ПРАВ

З уваги на:

— позбавлення громадян права на співвирішування справ, які стосуються до них;

— обмеження підставових прав людей праці, як от права на безпеку і глуд праці, на справедливий заробіток, на відпочинок;

— поглиблювання суспільної нерівності і несправедливости;

— відсутности інституцій, що обороняють людей праці — офіційні професійні спілки ними не є;

— позбавлення робітників підставового права на самооборону, яким є право на страйк;

— спихання на плечі суспільства коштів різних помилок урядових органів, а також коштів теперішньої кризи

розпочинаємо діяльність, далекосяжним завданням якої є створити систему самооборони людей праці, передусім незалежних професійних спілок.

Хочемо почати від проблем, розв'язання яких — хоча б часткове — є, на нашу думку, можливе вже тепер:

1. Заробітки

— зарплата повинна збільшуватися бодай у тому ж темпі, що і кошти життя; слід конечно впровадити додаток на зростання дорожечі;

— усім мусить бути забезпечений мінімум прожитку; колективи спеціалістів повинні обчислювати такий мінімум і вносити зміни відповідно до зростання цін; родинам, що мають менше як мінімум, треба виплачувати відповідні додатки;

— слід змагатися за знесення разючих і невинправданих зарплатних нерівностей;

— простої, зміни норм і т. п. не можуть потягати за собою зниження заробітків;

— робітники, які виконують таку саму роботу в таких самих умовах, повинні діставати зарплату згідно з уніфікованим тарифом, незалежно від галузі, в якій працюють.

2. Час праці

— є неприпустимий примус працювати в надурочних годинах,

У варшавській самвидавній публікації "Робітник" 1979, ч. 35, оголошено "Хартію робітничих прав". Подаємо її переклад, уважаючи, що цей документ не тільки характеризує один з аспектів польської громадської думки, але й становить інтерес для українського читача з еміграції й на Україні.

виконувати додаткову і суспільну працю; шахтарі повинні мати вільні неділі і свята;

— усім повинні бути гарантовані вільні суботи, згідно з теперішнім визначенням;

— слід змагати до запровадження 40-годинного тижня праці без зменшення заробітків.

3. Безпека праці

— правила і норми безпеки праці мусять бути абсолютно дотримувані; нагляд над цим повинні мати спеціальні комісії з великими повноваженнями, включно з правом закрити підприємство; комісії, які перевіряють БГП (Безпеку і гігієну праці), поаварійні комісії, а теж лікарі підприємств повинні бути незалежні від дирекції підприємств;

— ніхто, чиє здоров'я зазнало шкоди в наслідок шкідливих умов праці, не може лишатися без належного йому надатку чи пенсії;

— обов'язково треба перевірити прийнятий тепер реєстр професійних недуг;

— слід знести нічну працю для жінок; не вільно допускати, щоб жінки виконували тяжку фізичну роботу.

4. Надання привілеїв

— оцінка працівника і його підвищення не можуть узалежнюватись від його партійної приналежності, політичних переконань чи світогляду;

— такі блага, як премії, помешкання чи відпочинок мусять бути призначувані відкрито; принцип розподілу і прізвища осіб, яким надано ті блага, повинні бути явні;

— слід зліквідувати надавання привілеїв групам, пов'язаним з урядом (наприклад, міліція, партійний апарат); окремі приділи пошукуваних благ, таких як помешкання, ділянки ґрунту, будівельні матеріали, автомашини, окреме лікування, будинки відпочинку вишого типу, спеціальне надання права на пенсію і т. д.

5. Примус поводитись всупереч сумлінню

— нікого не вільно змушувати до неморальних вчинків: до донощитва на користь начальства, ПЗПР (Польської об'єднаної робітничої партії), Служби безпеки, до співучасті в переслідуванні невідгих людей:

— не вільно змушувати людей до продукції непотребу, що загрожує власній та інших людей безпеці, до затаювання аварій, до фальшивих звітувань і т. п.

6. Кодекс праці

Обов'язковий від 1975 року Кодекс праці слід цілковито змінити. Він ввів правила не на користь робітників. Його статті є неоднозначні і тому в кожній ситуації можуть бути — і часто є — інтерпретовані згідно з інтересами працедавця. А зокрема:

— слід змінити статтю 52, яку використовують як закон проти

страйків — на підставі його масово звільняли з праці після червня 1976 року; право на страйк мусить бути гарантоване законом;

— дирекція підприємства, звільняючи з праці, мусить подати кожному на письмі причину звільнення; працівник повинен працювати так довго, аж поки остаточно закінчиться його справа в усіх судових інстанціях; на протязі всього правового розгляду він повинен мати право на допомогу адвоката;

— спілкових діячів, вибраних колективом. закон повинен охороняти від звільнення теж деякий час після закінчення їхньої каденції.

Ми вважаємо, що здійснення цих постулатів залежить від нашої постави. Про те, що робітники можуть добитися поступок від урядових органів і дирекції, свідчать їхні великі виступи — 1956, 1970 і 1976 років — як і численні страйки.

Вже багато місяців відчуваємо на власній шкурі наслідки кризи, постійно погіршується постачання, доїзди, зменшуються зарплати, ростуть ціни, на багатьох підприємствах продовжується час праці, забирають вільні суботи, збільшуються простоя. Якщо тепер ми самі не почнемо обороняти наші інтереси, наша ситуація буде щораз гірша.

Але, щоб вигравати, треба позбутися почуття немічності, перестати пасивно сприймати обмеження своїх прав, погіршення життєвих умов; треба шукати найефектовніших форм дії. Є багато можливостей;

1. Успішним засобом дії є страйки, навіть невеликі. Одначе, на загал, тільки з конкретною метою. Щоб не запропастити здобутків страйку, учасники його мусять вибрати представників, щоб вони наглядали за здійсненням вимог. Якщо робітники зуміють діяти солідарно і без страху, вони можуть змусити дирекцію до поступок самою погрозою страйку: складаючи петицію або висилаючи делегацію.

2. Можна багато досягнути самим прилюдним виявленням інформації. Слід голосно говорити і протестувати, коли комусь діється кривда, коли бачимо несправедливість; слід розкривати дію клік і привілеї, занедбання і марнотратність, топтання правил БГП і затаювання нещасливих випадків. Слід говорити про це з колегами і на зборах. Домогатися, щоб органи влади з'ясували свою позицію. Інформувати незалежні суспільні інституції, редакції незалежних часописів.

3. На підприємствах праці є багато проблем, які можна розв'язати, використовуючи офіційні професійні спілки. Напевно, було б для нас краще, коли б вони не були такі, як тепер, мертві. Слід вимагати, щоб ради підприємств обороняли інтереси працівників, використовувати збори спілки для дискусії, ставити на них вимоги, вибирати до рад підприємств людей, які будуть ті вимоги здійснювати.

4. Передумовою того, щоб наші дії не були епізодичні і випадкові, є постійна активність робітничих груп. Ці групи, спочатку навіть негласні можуть формулювати програму дії, організувати низку акцій, формувати громадську думку середовища, а згодом ставати гласними в вигляді незалежних робітничих комітетів.

5. Усюди, де існують міцні зорганізовані робітничі середовища, які є спроможні оборонити своїх представників від звільнення з праці і від арешту, — слід творити комітети незалежних професійних спілок. Досвід людей праці в демократичних країнах Заходу показує, що це є найефектовніший засіб боронити інтереси трудящих.

Тільки незалежні професійні спілки, що мають підтримку робітників, яких репрезентують, мають шанс протиставитися владі; тільки вони будуть становити силу, на яку уряд буде змушений зважати і з якою буде переговорювати як рівний з рівним.

Ми, нижче підписані, беремо на себе обов'язок діяти на користь принципів, які викладені в [цій] Хартії робітничих прав.

Формуємо теж Касу допомоги і декларуємо на неї постійну складку. Фонди, зібрані в Касі, будуть призначені на допомогу особам, що втратили працю через свою участь у діяльності незалежних спілок.

ДОДАТОК

Наша діяльність є згідна з законом.

Уряд Польської Народної Республіки, ратифікуючи Міжнародні пакти прав, а також Конвенцію Міжнародної організації праці, — тим самим визнав:

1. Право працівників на об'єднання.

Стаття 2) з Конвенції 87 Міжнародної організації праці (Часопис законів, ч. 29 [1958], ст.125):

Працівники і працедавці, у тій самій мірі, мають право, без попередньо одержаного дозволу, творити організації на свій розсуд, як рівнож вступати до тих організацій, з єдиною умовою додержуватися їхніх статутів.

Стаття 8), 1. а) з Міжнародного пакту про економічні, громадські і культурні права (додаток до Часопису законів ч. 38, 1977, т. 169):

Держави учасники цього Пакту зобов'язуються гарантувати право кожному творити професійні спілки і вступати до них за власним вибором з метою підтримувати і боронити свої економічні і громадські інтереси, з єдиною умовою — дотримуватися правил статуту даної організації. Користування цим правом не може підлягати іншим обмеженням, ніж передбачені законом і конечні в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки або публічного порядку чи для охорони прав і свобод інших осіб.

2. Право на страйки

Стаття 8), 1. д) з Міжнародного пакту економічних, громадських і культурних прав:

Держави учасниці цього Пакту зобов'язуються забезпечити право на страйк, під умовою, що воно буде здійснюване згідно з законодавством даної країни.

Варшава, липень 1979

МОЇ ДРУЗИ

(ДРУГИЙ ЛИСТ)

Віра Вовк

До мене приїхали гості з Європи, і, як звичайно, я їх пообводила по цікавих закутинах цього міста, що не зазначені в звичайних туристичних програмах. То були особливі гості, з витонченим смаком: панорами Ріо-де-Жанейро і крамниць із сувенірами їм не вистачало. На кінець, вони забажали познайомитися з мистецьким світом, і я повела їх до Августа Родріґеса, директора "Мистецької шкілки", де навчають різних технік і стимулюють експериментальне образотворче мистецтво всіх напрямів.

Августо — невеличкий, кремезний, з оголеними грудьми з огляду на наше постійне літо, живе в старому будинку на два поверхи, з якого має повний вид на Лярго де Ботікаріо, — колоніяльну площу, оточену шістьма розкішними домами, садами з бамбуків і хлібових дерев та потоком. Площа викладена нерівними кам'яними брилами, між якими зеленіє трава. Доми, прикрашені хахлями і бальконіками з мушарабі (тонкими ґратами з дерева), із східцями до потоку, на яких давніше чорні невільниці прали білизну. Через потік споруджено місток з двома лавочками для закоханих, — коли запалюються ліхтарі на площі. Удень площа служить малярам за модель, а вечорами влітку — за сцену для театральних груп. Августо ревнивий за своє Лярго де Ботікаріо, за сади, прикрашені білими статуями і ваннами з терм, у яких росте рясна папороть. Правда, з роками їх число почало меншати, як і пропав кудись дзвінок від однієї з залізних мережаних брам і мосяжна левина голова з криниці посередині.

Перший поверх Августового дому править за музей і галерію. В нього багато добрих зразків бразильського народного мистецтва, особливо скульптури й різьби; в сусідстві його сестра завідує крамницею антикварних і фолкльорних експонатів.

Перший лист Віри Вовк з Ріо-де-Жанейро був уміщений у "Сучасності" 1980, ч. 1.

Другий поверх — приміщення самого мистця, закидане цікавими дрібницями: фігурками, картинами, різьбами, ораторію,* а також і пляшками з пива (повними і порожніми). На веранді, обрмованій рясними гілками, висять клітки з різнокольоровими птахами. Августів улюбленець Шіко з родини курійб сидить йому на пальці, щечече і пушиться; в другій руці маестро тримає повну склянку. Гостей частує чорна послуга філіжанками чорної смачної кави.

Августо порозумівається з чужими гостями французьким "арго". Розказує про свою приятель з Віталіно, народним керамістом з Каруару, що вмер у п'ятдесятих роках на чорну віспу. (Я відвідувала колись його дім з долівкою з битої глини, де єдиними меблями було ліжко, прикрите рядом з бавовняних барвистих решток. На стіні висів хрест, до якого він молився, на другій, на клиночку, — торба з флейтами, на яких він грав). Великий майстер фігурок з глини, що наповнив музеї своїми творами і репрезентував Бразілію на різних закордонних виставках, помер у євангельській убогості, і його родина до сьогодні живе при закуреній порохом вулиці серед сухих від спеки куців, далеко від міста, без обіцяної пенсії...

Августо також має щось із такої приземленої природи, тільки йому більше пощастило в житті. Його шанують, цінять і... купують його картини, в яких еротика поєднана з ліричною соромливістю. Нам дозволено вибрати собі щось із його рисунків даром, і зворушені бразильською щедрістю гості рушають до другого ательє.

Тут посередниці — дві мисткині: Марія Люсія Фрейре і Сілейда де Кампос-Фернандес. Обидві вони працювали якийсь час разом над друкуванням полотна в манюсенькій робітні на Гльорія. Ми всі радо купували в них розмальовані птахами й стилізованими квітами блюзки і сукенки, крамниці їх радо замовляли, але доводилося платити такі високі податки за кожен продану річ, що підприємство не оплатилося. Потім Марія Люсія через участь у страйку проти наших абсурдних обставин у шкільництві втратила посаду в секретаріаті освіти і повернулася до середньошкільного навчання. Сілейда повернулася до навчання в "Сенай", школі прикладного мистецтва. Особисто я дуже жалію, що Сілейда, талановитий графік, авторка багатьох обкладинок для моїх видань, не може прожити з власної творчості і мусить працювати за вказівками якогось шефа, що їй не так легко доводиться. "Я не вмю ковтати жаб", — каже вона.

Усі ми радо покінчили б із навчанням, бо в кожній установі, навіть в університетах, багато непотрібної бюрократії і особистих амбіцій, з якими не всі люблять боротися. Крім того, ми змушені,

*Маленькі вітарики.

щоб прожити, працювати в кількох установах, а доїзд до деяких із них трудний і вичерпує. Усі ми рішилися піти на пенсію, як тільки закінчимо мінімальний строк навчання: тридцять років, але воно не так уже скоро... Сілейда й Марія Люсія мають чепурні квартири, прикрашені різними пам'ятками з їхніх подорожей по різних країнах, та творами сучасних бразильських мистців. Вони — цікаві жінки, дуже добре поінформовані в сучасному творчому процесі і зацікавлені соціальними проблемами цієї динамічної країни. Якийсь час ми працювали задурно в нічній школі для жителів фавелі* біля озера Родрігеса Фрейтаса, але потім фавелю підпалили, а жителів перевезено далеко на передмістя.

Марія Люсія і Сілейда домовилися телефоном запровадити моїх гостей до Ньютона Кавалканті. Цей мистець особливо плодючий у фантастичних дереворитах, де мітичні фігури віддають підсоння тропічної країни: карнавалові фігури; маски; комахи з гітарами; летючі черепахи, що грають на флейтах; святці, що літають над містом; ніч, яка прикриває рядном танцюристів; принцеси, що їдуть на драконах, і подібне. Вони пригадують примітивні ілюстрації народної творчості південного сходу Бразилії, що їх друкують самі автори і продають на торгах, часто рецитуючи "фольєтос" імпровізованої епічної поезії, так званої "поезія де кордán".

У призначену годину ми подалися до будинку на Ботафого, де жив Ньютон. Вузькими сходами добралися під входові двері, за якими простягалось його богемне житло: праліс із пензлів, палітр, бляшанок з фарбами та всякого домашнього краму, де треба примкнути одне або й півтора ока, щоб не доглянути побутового хаосу. Одначе, ніхто не обзивався на наш настирливий дзвінок. Ми мусіли признатися до поразки і вирішили врятувати день на морському пляжі. Яке ж не було наше здивування, коли ми побачили там Ньютона в купелевому костюмі. Він удоволено смажився на сонці, нібито в нас не було ніякого договору. Невже забув? Ні, але день такий пригодающий для пляжу... Ньютон рахував на нашу великодушність, на наше виrozumіння. І не було ради.

Третьою робітнею, яку ми відвідали, став домок Валтера Баччі, бразильського мистця італійського походження, який "нас одягає", себто малює наше плаття. Ми часто зустрічаємося в спільних знайомих, або — нагодою — на тих самих імпрезах. Валтер розгортає перед нами розкішні шати Шехерезади, а також мальовані подушки, покривала, обруси, завіси. Переважно то — високовартісні абстрактні картини, і нам соромно так мало за них платити. Ми завжди виходимо з його житла, що зворушує

*Фавеля — занедбані квартали, де живуть бідні, нетрі.

скромністю і запахом аглаї десь поблизу, з почуванням вини. Валтер шукає свого надхнення в східних і примітивних культурах: Індонезії, Японії, мітології негрів та індіан. Він любить маріонетки і зручно ворохобить дотепним саморобним театром, де ляльками є пальці, повдягані в маски і черевики. Він також вигадливий у майструванні іграшок, якими обдаровуємо молодше покоління. Валтер живе виключно зі свого мистецтва. Він скрайньо непрактичний, несміливий, коли йдеться про те, щоб установити якусь ціну. Переважно покупці залишають йому гроші на столі, яких він не ховає, тоді коли заздрісно хоронить свої твори до шухляд шафки.

Валтер Баччі робить також декорації для театру. Останнім часом він створив ряд проєктів, що їх використано для п'єси "Крапля води" Шіка Буарке де Голанди; йдеться про парафразу "Медеї" Евріпіда. Він також творець карнавалових костюмів, що зображують різні мітичні явища. Під час дефіляди, два роки тому, пішов, на жаль, рясний дощ, і публіка не звернула на них гідної уваги.

Цікаве є те, що мої найближчі друзі переважно працюють у мистецтві або музиці. Моє спілкування з поетами і письменниками розраховане на творчу віддачу.

Однак, я можу вважати себе щасливою, що доля мені дозволила ближче познайомитися з трьома корифеями бразильського модернізму: Тассом да Сільвейра, Мануелем Бандейрою і Карлосом Друммоном де Андраде.

Тассо був моїм колегою в університеті Святої Уршули. Високий, смуглявий, з сивим хвилястим волоссям, він подобав радше на кіноактора. Мене називав "Вірамундо" (це бразильська мітична постать, яку можна б назвати по-нашому "Перевернисвіт"). Одного разу ми сиділи серед товаришів в університеті, — з якоїсь офіційної причини, — тоді Тассо серед загальної тиші звернувся до мене такими словами:

— Віро, коли б ми жили в середньовіччі, тебе спалили б на багатті як відьму, а я носив би дрова на вогнище.

Я бувала часто гостею в його домі в Жардінх Ботаніко (його донька Марія Гелена була моєю приятелькою). Тассо любив жартувати при червоному вині, але за тією веселою завісою ховався християнський мислитель-аскет. Часом він нам рецитував свої патетичні твори, сповнені символічними поетичними образами.

Пригадую собі мої останні відвідини, коли він, хворий на рака, лежав уже на смертній постелі. Зі мною разом була поетка українського походження, Галина Колодій з Курітіби, Тассового родинного міста.

— Тассо, що вам переслати з Парани? — спитала вона.

— Все, з трудом відповів він спаленими устами.
— А що вам переслати з України? — спитала я.
— Всіх гарних жінок, — відповів умираючи, і сумна усмішка зацвіла на його восковому обличчі.

З поетом Мануелем Бандейрою одним з творців модерністичного руху 1922-ого року я була познайомилася в домі мадам Блянк, куди ходила на лекції скрипки, що їх мені давала славна вчителька Павліна де Амброзіо. Павліна споживала свої велетенські сандвічі, тоді коли я грала етюди. Тільки деколи вона кидала свої спостереження, між одним і другим перекусом. Мануел був довголітній приятель мадам Блянк, виховник її дітей, творча інспірація. (Вона також була скрипачка). Після обіду, він клався на пів години подрімати, потім прощався, цілуєчи нас трьох на дві щоки. Мадам Блянк віяла йому з вікна білою хустинкою вслід.

Одного разу йому заблаглося заграти мені свою поезію "Ірене в небі", з мелодією Камарга Гуарнієрі. Він не знав нот і їх значення, але, наскільки був дуже впертий, справді навчився її заграти. Другим разом я принесла йому свій переклад однієї з його поезій на українську мову. Мануел пильно до нього придивився і сказав, тицьнувши пальцем:

— Тут бракує одного рядка.

І справді, я опустила один рядок. До сьогодні не знаю, як він те помітив. А раз я пожалілася йому, що мені не відома система португальської метрифікації, потрібна до перекладів, і він обіцяв добути мені копію одного свого видання на цю тему. За якийсь час вона справді прийшла поштою. На коверті стояло моє хрищене ім'я і три оклики.

Коли я перебувала на північному континенті, моя приятелька Терезія де Олівейра зустріла Мануела Бандейру в Копакабани: він купував гудзики в крамниці. Коли вийшов на темну вулицю, Терезія назвала його на ім'я і спитала, як йому живеться.

— Хто ви? — запитався він. Терезія відповіла, що вона — моя подруга. Мануел узяв її під руку і почав жалітися: по довгій недузї мадам Блянк померла, він залишився сам, у дождданні свого власного кінця. Все ж таки, під першим ліхтарем, він добре приглянувся до Терезії.

Недавно після того ми співали в університеті Святої Уршули Службу Божу за його душу, бо Мануел пішов, як і його Ірене, відвідати небо. Там він певно знайшов і інші свої персонажі, навіяні ліричним трагізмом північного Сходу Бразилії.

З поетом Карлосом Друммоном де Андраде я знайома довгі роки з телефонних розмов. То — праведна, непідкупна душа. Завжди, коли хтось обурений на якусь несправедливість, може йому подзвонити і попросити його допомоги. Карлос Друммон

тоді звертається в "Жорнал до Бразіл" до читачів. Він — коментатор важливих світових проблем, громить лівіцію й десницю, якщо цього вимагає його совість. Його особа — готична і незамітна, обвіяна подивом і шанобою, навіть від його ідеологічних противників. У Бразилії, де люди звичні писати пасквілі один на одного (яка подібна Бразилія до української еміграції!), ніхто ніколи не зважився накинутися на Карлоса Друммонда де Андраде. Він не любить ні репортерів, ні ладану друзів, ні публічних овацій, нетерпляче від них відмахується і ховається за свої томи з віршами, виточеними формально й гірко іронічними в змісті. Про себе самого пише з незвичайною одвертістю, без округлини самозакоханости чи макіяжу. Коли йому сповнилося 70 років, мої студенти підписалися на великій картці з монотипією фрукта гранату: "Ми дякуємо тобі сьогодні за поезію цілого твого життя". Ввечері Карлос Друммонд де Андраде подзвонив до мене, щоб я врешті зайшла до нього додому, не вживала виключно телефонний апарат. Того вечора ми познайомилися — після довголітніх телефонних розмов. В садибі Друммонда, як його всі називають, мені впала в очі стара, розкрита, розкішно розмальована Біблія. Його ж уважають атеїстом. Але, як сказав один інтелектуал, усі бразильські атеїсти носять у гаманці образочок Святої Тереси з Лізьє. Однак приязнь з тим поетом і мислителем вимагає шляхетної віддалі, яку тільки часом скорочує обмін книжками і поетичними привітаннями.

Інакша справа з музиками, серед яких я дома. Наше коло, то переважно три гуртки, що плекають ренесансову і бароккову музику: "Календа Мая", "Квадро Сервантес" і "Фонтегара". Два перші з них провадить Гелдер Камара, майстер на всі інструменти, особливо інструменти Карла Орфа, що їх він студіював у Зальцбургу. Гелдер, з обличчям веселого фавна, також талановитий танцюрист і дослідник старих партитур у Національній бібліотеці. Так він вносить завжди цікаві новини в свій репертуар. Третьою групою провадить Терезія, моя бразильська посестра, співробітниця в деяких перекладах. Усі три групи з незвичайною посвятою виховують молоде музичне покоління і їздять з концертами по передмістях Ріо і містечках інтер'єру. Їхній заробіток — мінімальний, радше навіть символічний, за який доводиться ще купувати дорогі інструменти: лютні, цілі родини флейт, віоль-да-гамба, круторогів, бубнів і інших. Терезія мала ще хоральну групу "Студіум", до якої я також належала і яка після п'ятнадцятирічного існування перестала діяти з зовнішніх причин, бо життя почало вимагати від її членів, здебільшого не професійних музик, більше присвяти в їхніх відповідних фахах. Все ж таки надіємося, що колись ще повернемося до систематичної праці над музикою.

Терезія завдячує дуже багато з своєї музичної ерудиції композиторові Газзі де Са, який присвятився особливо хоровій музиці і музичній педагогії, створивши власну систему "музикалізації", тепер майже загальною прийнятою в бразильських школах і консерваторіях. Він — людина мурашиної пильности й докладности, має цілий гурт вірних учнів дококола, між якими фігурує також міжнародно відомий піаніст Антоніо Барбоза, спеціаліст з Шопена. Я знаю Антоніо від дитячих років, коли він ще ходив у кучих штанях.

Пригадую собі, що недовго після мого переселення до Ріо-де-Жанейро Терезія представила мене своєму вчителю Вілла-Лобосові. Він якраз диригував "Першу Службу Божу Бразилії" і "Процесію Святого Хреста". До краю виснажений, із шлейками поверх кратястої сорочки, він радив усім хористам ковтнути метроном. На прем'єрі опісля, Муніципальний театр майже розкришився від оплесків публіки, що навстоячки вшанувала свого генія.

Той самий театр переживає постійно концерти і вистави різних категорій, не завжди таких похвальних. Особливо опера, що залежна від гостинних виступів, може похвалитися цілою галопадною анекдотичних епізодів, про які нам розкаже молодий композитор і донедавна директор школи ім. Вілла-Лобоса, Аїлтон Ескобар. Одного разу через сцену мали перечвалати амазонки на справжніх конях. Однак акторки відмовилися від кавалерії, і довелося запросити до тієї вистави "легких дівчаток" з кабаретів Ляпи. Раз занюхавши сцену, ті "амазонки" не хотіли з неї забратися і посилали руками поцілунки на плятею (партер). Кінська сеча попливла через край сцени в місце для оркестри, точнісінько в отвір тромбона, що спричинило метушню і обурення. На щастя, існують антракти.

Аїлтон Ескобар — учень Кшиштофа Пендерецького. Ми мали недавно нагоду слухати його твір "Гай-кай", присвячений Терезії, на конкурсі бразильської новітньої музики. В цьому творі вокальні ефекти приєднані до звуків радіо-транзистора. Партитури Аїлтона вражають незвичайно старанним графічним виконанням; вони подобають на друковані твори, або твори, різьблені на металевій плиті. Музична мова композитора — емотивна і експресивна, але підпорядкована великій розумовій дисципліні.

В театрі й на концертах зустрічаємо групу наших друзів. Між ними маркантною появою був Адемар Нобрега, відомий дослідник бразильської музики (коментатор "Бахіяни" Вілла-Лобоса!) і музичний критик, власник монументальної музичної бібліотеки. Високий, скелетно-худий, майже сліпий (лікарі вийняли здорове око і з бідною підлікували хворе), він заражав нас своєю незвичайною соняшною вдачею, клепавши бразильським

звичаєм нас по спині. Ми боялися, що він нам повідбиває легені. Адемар жив, як птахи неба і лілеї поля, зовсім байдужий до домашніх справ, зовсім відданий музиці і своїй невинній богемі, від чого страждали жінка і донька. Він міг, наприклад, прийти вас відвідати опівночі. Так сталося раз, коли в мене була малярка і сестра по душі Зоя Лісовська. На дзвінок Адемара ми збудилися, понадягали халати й капці та пішли його привітати. Адемар розговорився, і десь коло третьої години ранку, завваживши наші щораз моносилабічніші відповіді, невинно спитав:

— Ви може вже хочете спати?

Він ніколи не знав, у котрий бік поїхати. Це залежало здебільшого від трамвая, котрий швидше навинувся. То був невичерпний розмовець з незвичайною пам'яттю, що реєструвала цікаві епізоди, цікаві типи людей, такі як Жоан Гімарайнс Роза, епік баянського сертану*, з яким він дружив. На свята він нам посилав картки з уривками любих йому партитур, а коли подорожував, ми діставали гарні листівки з тонко записаними враженнями. Тримаю в руках картку, яку він колись переслав мені з Назарé, з Португалії: жінки в чорному, прищухлі на кам'яних сходах. З другого боку написано:

Віро, видається, що це сцена з драми Гарсії Льорки або з грецької трагедії, в дійсності вона має трохи з істоти обох: це жінки рибалок з Назарé, дожидають чоловіків, які часом не повертаються з моря. Ніколи я не бачив стільки очікування Трагічного, як у тих жінок, завжди в чорному, з неспокійними обличчями. Населення Назарé це — розповідь з передчуванням трагедії. Повертаюся через Алькобасу і Фатіму. Привіт — Адемар.

Вчора ми поховали Адемара: його переїхало авто. Кладовище Катумбі наповнилося друзями й квітами. Адемар лежав серед троянд — зовсім нестрашний, здавалося, ось-ось замугикає якусь мелодію. Ми, найближчі друзі, довідалися аж учора, після його смерті, що він обіймав у Академії Музики місце Вілла-Лобоса. Висока честь, якою він ні разу не похвалився.

Так життя йде в парі із смертю. Вчора був особливо гарний, прозорий вечір. Сьогодні ранок, неначе велетенський голубий бальон, позолочений сонцем. Адемар їх уже не бачить. А може бачить їх надземними очима в усіх вібраціях барв, які пропівдував Айнштайн, кажучи, що людина здатна сприйняти тільки одну тисячну частину кольорів, що існують. Якщо небо — пізнання Бога, Адемар переживає тепер екстазу краси.

А ми, тим часом, борсаємося з хвилями життя.

*Сертан — посушлива область Бразилії, зокрема в штаті Баїа (Bahia), савана, де ростуть карлуваті дерева й кактуси.

Американський підручник про національності СРСР

Zev Katz, Editor; Rosemarie Rogers, Associate Editor; Frederic Harned, Assistant Editor. HANDBOOK OF MAJOR SOVIET NATIONALITIES. New York (Free Press, Division of Macmillan Publishing Co.), 1975.

Зев Катц (головний редактор), Розмарі Роджерз, Фредерік Гарнед (редактори). ПІДРУЧНИК ПРО ГОЛОВНІ РАДЯНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНОСТІ. Нью-Йорк (Вільний друк, Відділ видавничої компанії Макміллен), 1975, 481 ст. Ціна 25 амер. доларів.

Прошло п'ять років від появи довідника про великі радянські національності. Книжка стала загальновідомою в наукових колах. Проте, варто познайомити з нею ширше коло читачів "Сучасности" тут, в Америці, як також у Західній Європі й, може, навіть на Україні. Зокрема тому, що цей науковий довідник був написаний на замовлення американського уряду й віддзеркалює до певної міри думання американських наукових чинників, не зважаючи на те, що офіційно вони відповідальності за зміст твору не несуть.

Підручник був написаний великим авторським колективом на замовлення Інформаційного агентства США (US Information Agency, тепер US International Communication Agency), яка й собі підлягає Державному Департаментові. Праця була виконана в Массачузеттському політехнічному інституті (Massachusetts Institute of Technology). Головним редактором праці був призначений д-р Зев Катц. Катц учився у педагогічному інституті в Казахстані, ступінь магістра здобув у Єврейському університеті в Єрусалимі, а докторат осягнув у Лондонському університеті. Він викладав перше в Школі політичних наук при уряді прем'єр-міністра Ізраїлю і був також закордонним редактором ізраїльської газети "Га'арец". Потім працював лектором у Глезгівському університеті в Шотландії, в Ессекському університеті в Англії, і в Гарвардському університеті в США. Для цієї праці Катц написав статті про казахів та євреїв у СРСР і зредагував загальні статистичні таблиці при кінці. Катц є автором прецікавої і дуже важливої півнаукової статті, в якій він доводить, що радянський режим виховав неросійські національні еліти, повні національної гордості, які й чимдалі більше спротивляються російській централізаторській політиці, а часами також

ривалізують з місцевими євреями.¹

Явною метою нашого збірника є оцінити політичну силу головних поодиноких національностей, що принаймні в теорії творять СРСР. Дуже докладна книжка покійного чеського журналіста Валтера Коляжа про Росію та її колонії,² яка чи не перша в світі систематично поставила на обговорення питання національностей у СРСР (до речі, була написана з благословення англійського уряду (Коляж працював для Бі-Бі-Сі), давно вже перестаріла. Книжка, що в 1968 р. вийшла під редакцією Еріха Голдгагена,³ не зовсім систематична, хоч деякі вміщені в ній есеї не втратили значення аж дотепер.

Збірник Катца містить у собі такі розділи: вступ про проблеми національностей Річарда Пайпса (Pipes), коротку аналізу стану росіян, що її написала Діна Ром Шпехлер (Sprechler), та повні аналізи позиції України й українців Романа Шпорлюка, Білоруси й білорусів Яна Запрудніка, Естонії та естонців Рейна Таагерера (Taagerera), Латвії та лотиськів Фредеріка Т. Гарнеда (Harned), Литви й литовців того ж самого автора. Про національності Закавказзя статті написали Марія К. Матоссян (Matossian) про вірменів, Річард Б. Добсон (Dobson) про грузинів і Френк Гадл (Huddle, Jr.) про азербайджанців. Є в збірнику також статті про народи Середньої Азії. Як уже згадано, Катц написав розвідку про казахів; Аллен Гетманек (Hetmanek) про киргизів, Аман Берді Мурат (Murat) про туркменів, Доналд С. Карлайл (Carlisle) про узбеків і Тереза Раковска-Гармстоун (Rakowska-Harmstone) про таджиків. У передостанній частині збірки є статті про так звані інші національності: про євреїв пера Катца, про татар Густава Бурбіля (Burbiel) й про молдаван Стівена Фішер-Галаті (Fischer-Galati). Молдавани потрапили в цю групу "інших" тому, що вони не належать до жадного іншого угруповання національностей в СРСР (ст. 354). В останній частині книжки Катц і Гарнед подають порівняльні статистичні таблиці.

Книжка видана старанно. Єдина похибка, яку ми зауважили, є на ст. 19: працю про радянсько-російський націоналізм приписано Робертові Конквестові, тоді як справжній її автор є Фредерік Барггорн, якого, зрештою, правильно цитується на ст. 20.

У статтях про поодинокі національності є багато цікавих думок, які мають і загальне значення. Наприклад, під кінець своєї статті про Білорусь і білорусів, автор, на мою думку, правильно виступає проти переоцінення одного фактора, національної мови. Він пише:

1. Zev Katz. The New Nationalism in the USSR, — "Midstream", 19, 2 (Лютий 1973), ст. 3-13.

2. Walter Kolarz. Russia and Her Colonies³. Лондон, 1955.

3. Erich Goldhagen, ред. Ethnic Minorities in the Soviet Union. Нью-Йорк (Praeger), 1968.

Бачимо відродження (resurgence) національної культури і свідомості в Білорусі. Воно відбувається паралельно до процесу дальшої русифікації. Цю видиму суперечність можна, мабуть, розв'язати, якщо замінимо дотеперішню уяву (notions) про суцільну приналежність людини за мовою, культурою і національністю на гнучкішу концепцію плуральної приналежності (multiple adherence), а саме двомовності, многокультурності й "дво-націоналізму" — у стосунку до тієї самої людини. Становище білорусів може бути яскравим прикладом такої плуральної приналежності (ст. 69).

Чи це стосується тільки до білорусів? Дуже цікава також коротка стаття Шпехлер про росіян. Шпехлер ясно підкреслює, що міцна політична й соціо-економічна позиція росіян була посилена "багаторічною політикою офіційної підтримки русифікації і заохочування російського націоналізму" (ст. 14). А російський націоналізм викликає націоналізм у неросійських народів (ст. 19).

У дальшій частині рецензії я хотів би трохи детальніше зупинитися на вступі Пайпса, статті Шпорлюка про Україну й статистичних таблицях.

У своїй короткій, але змістовній передмові загальновідомий знавець національної проблеми в СРСР, професор історії в Гарвардському університеті Річард Пайпс (автор визначної книжки про створення СРСР ⁴) робить деякі загальні зауваги. Хоч це залюбки підкреслюють радянські джерела, СРСР — не етнічний музей із понад ста всяких національних груп. Існує в ньому з дюжину політично важливих національностей, більші з них ростуть коштом менших. Режим фактично ігнорує інтереси тих політично важливих національностей:

Сьогодні Радянський Союз є фактично імперією, якою керують так, ніби вона національно однорідна держава. [Союз] страждає від наслідків цієї суперечності (ст. 4).

Найцікавіший Пайпс тоді, коли він намагається схопити суть націоналізму. Силу (intensity) націоналізму можна мірити за допомогою таких демографічних даних, як рівень освіти, вірність рідній мові, концентрація даної національності на території республіки, міжнаціональні подружжя. Але що ж тоді є в суті речі національна свідомість? Пайпс ясною відповіді на це не дає. Він пише:

Національне почуття є щось більше, ніж "річ сама в собі", яка або існує або яку можна знищити. Історичний досвід показує, що воно являє собою суму різних соціальних і культурних сил, багато з яких не мають нічого спільного з народністю (ethnicity). Одна причина, чому націоналізм тримається так надзвичайно цупко, чому він протистоєв усім спробам розтопити його в кислоті новочасности, чого так сподівалися ліберали й

4. Richard Pipes. The Formation of the Soviet Union. Нью-Йорк (Atheneum), 1968.

соціялісти 19-ого століття, є та, що він становить собою результат радше, ніж причину. Один спосіб ілюструвати, що ми маємо на думці, є передати скаргу, яку недавно висловив один західнонімецький урядовець. Він говорив про несподівані клопоти, які його країна має з юрмою чужих *Gastarbeiter*: "Ми запросили робітників, а дістали людей" (ст. 3).

Пайпс веде далі:

Може найважливіший поодинокий елемент, який тримає живим етнічні почуття в багатонаціональних державах, є змагання за ресурси й функції (services) (там же).

Мабуть, тому так важко збагнути суть націоналізму, що в остаточній аналізі — попри всякі об'єктивні і стабільніші характеристики — національна свідомість лишається виявом волі, це є той плебісцит, що, як сказав Ренан, відбувається кожного дня.

Стаття Романа Шпорлюка, професора історії Мічиганського університету, про Україну — перша в книжці, що дотримується повної редакційної схеми: короткий опис території та економіки, досить докладний історичний перегляд, демографічна аналіза, аналіза культури, короткий розділ про міжнародні стосунки. Цим вичерпується загальна інформація. Другу частину статті редактор назвав *Media*. Цю назву на українську мову перекласти важко: щось на зразок Сталінових поясів передачі. Ця частина охоплює дані про вживання української мови українцями в Україні й поза Україною, про офіційну пресу (цей підрозділ опрацьований особливо добре, Шпорлюк — прекрасний знавець радянської преси), про радіо й телебачення, про шкільництво, культурні й наукові установи. Третя частина статті коротко (на п'ятьох ст.), але солідно обговорює національні почуття.

Стаття Шпорлюка одна з найкращих у книжці. Хоч написана вона в стриманому, науковому тоні, є в ній кілька важливих гострих точок, на які варто звернути увагу й приятелям і неприятелям української справи. Наприклад, говорячи про новітню історію, автор правильно підкреслює ворожість супроти України нацистів: так званий Третій Райх не дав українцям навіть стільки підтримки, як словакам і хорватам. З України німці хотіли мати колонію, не сателіта (ст. 25). В ділянці культури правильно підкреслено, що Києво-Могилянська Академія була першою вищою школою на сході Європи (ст. 27). Надзвичайно цікаве нарікання молодого українського режисера й актора Леся Танюка: на Україні немає досить художніх театрів, Танюк змушений був робити свою кар'єру в Москві (ст. 28-29). Автор цитує глибоко змістовний уривок з праці (1972 р.) російського географа професора В. Покшищевського, який знайшов, що носієм етносу в СРСР стало тепер велике місто, а не село (ст. 42). Автор також дає цікаві, але неповні дані про число дітей в Україні, що вчаться в школах українською мовою. Дані неповні тому, що режим вважає ці цифри за державну таємницю. На підставі детальної статистики, яку оприлюднив Дешерієв 1976 р. (тобто за рік

після виходу збірної праці Катца), але які стосуються до 1967-1968 навчального року, виходить, що по-українськи навчалася всього 61,97% дітей (цифра на 1965 р., яку подає Шпорлюк за В. Свободою, а саме 66% — див. ст. 35 — може бути перебільшеною). Ще небезпечніше є те, що відсоток учнів, що вчать українською мовою, падає в початкових класах, а не, як можна було б припускати, в останніх. В класах 1 до 4 він становить всього 61,39%, порівнюючи з 62,55% учнів у класах 5-8 і 62,11% в класах 9-10.⁵ Іншими словами, чим далі, тим більше школи в Україні русифікують, починаючи з перших клас.

Недоліків у назагал прекрасній статті Шпорлюка майже немає. Хіба що львів'яни могли б протестувати проти вживання ним російської назви Lvov, але це дрібниця. Єдина поважніша заввага, яку рецензент має супроти статті, є тенденція автора наслідувати Юлія Цезаря і економічних пляновиків у Москві. Так, як Цезар поділив усю Галлію на три частини, так Держплан СРСР, а за ним Шпорлюк ділять Україну на три великі економічні райони: на Донецько-Дніпровський край, що включає здебільша промислові області Ворошиловградську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Кіровоградську, Полтавську, Сумську й Харківську, на здебільша сільськогосподарський Південно-Західний край (області Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька й Чернігівська) і на Південний край (Кримська, Миколаївська, Херсонська й Одеська області) — див. стст. 22, 26. Такий триподіл України суперечить дуже важливому розвитку почуття територіальної приналежності, яке виникає між українцями і неукраїнцями, що тепер живуть в Україні, що зауважив і автор статті (ст. 41). Найправдоподібніше, українці й деякі неукраїнці (напр., росіяни й євреї) вже стали себе почувати патріотами української республіки, — але годі припускати, що вони є патріоти Донецько-Дніпровського великого економічного району. Річ у тому, що поділена Галлія пережила Цезаря, але Україна може опинитися в гіршому становищі, якщо переможе Держплан СРСР і ті московські політики, які за ним криються.

Найоригінальнішою, але водночас найдискусійнішою частиною книжки є її статистичний додаток: порівняльні таблиці головних радянських національностей, за які відповідають сам головний редактор Зев Катц і молодший редактор Гарнед. На підставі 23 детальних таблиць автори додатку намагаються характеризувати загальний розвиток радянських національностей (див. особливо таблицю А-28: "Складний індекс — загальний розвиток радянських національностей").

5. Обрахунок мій на підставі даних в Ю. Дешерієва, "Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Развитие общественных функций литературных языков" (Москва [Наука], 1976), ст. 69-71, які цитував Roman Solchanyk. Language Politics in the Ukraine, RL 294/79, ст. 3 (Radio Liberty Research Bulletin, 40, 5 жовтня 1979 р.).

Цей складний індекс і собі побудований на комбінованому індексі національно-політичної життєздатності (national political vitality, — див. табл. А-24), на індексі економічного розвитку (табл. А-25) та на індексі соціокультурного розвитку (табл. А-26). Два останні індекси складені разом в індекс соціо-культурного й економічного розвитку (табл. А-27).

З усіх цих інтегрованих таблиць, індекс національно-політичної життєздатності є може найдискусійніший. Входять сюди ранги демографічного приросту поодиноких національностей між 1959 і 1970 рр. (напр., на першому місці в прирості є таджики, на другому — узбеки, на третьому — туркмени, і т. д.). У прирості населення росіяни стоять на 13-ому місці, а українці розмножуються ще повільніше (на 14-ому місці). В цей індекс входять також питома вага національностей в населенні республік, концентрація національностей в населенні республік (напр., на першому місці тут стоять грузини, бо в 1970 р. аж 96,5% усіх грузинів у Радянському Союзі жили в Грузинській РСР, українці на сьомому місці, бо в Україні живе всього 86,6% усіх радянських українців), відсоток членів певної національності, що вважають за рідну мову своєї національності, і, при кінці, питома вага національностей у членстві Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Через брак відповідної статистики тоді, як писалася книжка, не включено дані про міжнаціональні подружжя (що прогалину до певної міри заповнив пізніше американський соціолог професор Колумбійського університету Фішер ⁶), бракує також даних про відсоток дітей, що навчаються у школах мовою своєї національності. Деякі дані, що входять у цей індекс, досить легко можуть бути маніпульовані радянськими можновладцями. Наприклад, деякі дані про рідну мову можуть бути фактично суб'єктивною оцінкою переписувачів, якою мовою громадянин "найкраще володіє". Коли режим сприяє русифікації, натиск передається на переписувачів населення — "знаходити" чимбільше націоналів, "рідною мовою" яких є мова російська. Можна також уважати, що репрезентація неросіян у КПРС багато не важить: КПРС не є побудована на чисто демократичних, виборних принципах. Важливішою може бути репрезентація націоналів у верхівці партії: в Політбюрі, Секретаріаті та в центральному апараті ЦК, до певної міри також у самому ЦК. Можна також закинути редакторам, що індекс концентрації населення в республіках не дає доброї уяви про політично-вітальну силу даної національності. Грузини сильно сконцентровані, і це їм дає велику силу. Росіяни натомість досить розпорознені (тільки 83,5% росіян у 1970 р. жило в РРФСР, за концентрацією росіяни стоять аж на 11-ому місці), але це їм дає ще більшої, а не меншої сили: вони стоять міцно в РРФСР і дістають надзвичайні привілеї, в якій неросійській республіці

6. Wesley A. Fischer. Ethnic Consciousness and Intermarriage: Correlates of Endogamy among the Major Soviet Nationalities, — "Soviet Studies", 29, 3 (Липень 1977), ст. 395-408.

вони б не поселилися. Так само з демографічним приростом: естонці і лотиші релятивно вимирають, і в тому полягає їхня слабкість, але чи можна казати, що демографічно найсильніші таджики, бо приріст їхній найвищий у СРСР? До певної міри, приріст дає біологічну силу, але дуже шкідливий приріст може, навпаки, послаблювати життєздатність національності. Іншими словами, калькульовані ранги не завжди справді значущі.

Існують також проблеми з індексом економічного розвитку, який базується на прибутку, банкових заощадженнях і торговельному обігу, обрахованих на душу населення в даній республіці. Наприклад, вірмени й особливо грузини дістали дуже низький ранг у прибутку на душу населення, бо і вірмени і грузини велику частину свого таланту й енергії присвячують так званому неофіційному приватному (тобто чорному) ринкові, який радянська статистика не охоплює (це визнають самі автори в примітці до таблиці А-15 на ст. 452). Подруге, немає відповідних даних про економічне становище національностей як таких, а тільки про економіку республік. У республіках, в яких живе велике число населення іншої національності, яке має особливі привілеї, республіканські економічні дані перебільшують економічні досягнення корінної національності. Авторі попереджають у передмові до всіх таблиць на ст. 437, що таким чином зайшли помилки в релятивній позиції казахів та узбеків. Казахи виглядають статистично краще, ніж узбеки, але це може бути тільки тому, що деякі дані стосуються не до казахів як таких, а до Казахської РСР, більшість населення якої є слов'яни. До певної міри треба також бути обережним з економічним станом "українців", які стоять досить високо, на 5-ому місці за естонцями, лотишами, литовцями й росіянами. Ці економічні дані стосуються до республіки, в якій у 1970 р. жило 9 мільйонів (або 19,4%) упривілейованих росіян.

Останній частковий індекс (соціо-культурного розвитку) має за підставу поділ національностей на міське й сільське населення, число студентів з-поміж даної національності у вишах, число людей з-поміж даної національності, які мають принаймні неповну середню освіту (тобто людей грамотних), число книжок, друкованих даною мовою й число наукових працівників та лікарів з-посеред даної національності. Українці тут уже стоять трохи нижче, на тому самому місці, що й литовці (поміж 7 і 8 місцем). Знову можна закинути авторам, що деякі цифри, які входять у цей індекс, дуже легко можуть маніпулюватися можновладцями режиму: наприклад, число студентів вишів з даної національності залежить не тільки від освіченості випускників середніх шкіл, а також від національної квоти, яку встановлюють у Москві. Це ще більше стосується до публікації книжок неросійськими мовами, число яких має менше до діла з культурним запотребуванням, ніж з культурно-національною політикою. Всі ці індекси, а особливо індекс культурного розвитку, не є настільки чутливі, щоб розрізняти між дійсним, об'єктивним розвитком даної національності й тимчасовими

примхами русифікаторів при владі в Москві. Автори самі визнають, що з їхніми індексами треба бути дуже обережними. Вони пишуть:

... Оцінки в таблицях А-24 — А-29 дуже приблизні (very rough) і підлягають поправкам і дальшому уточненню (refinement). Не зважаючи на це, вони корисні, бо дають загальний образ, контури, який було б важко розпізнати безпосередньо з тієї маси окремих даних, на якому [ці оцінки] базовані (ст. 437).

Кінець-кінцем, складний індекс загального розвитку радянських національностей виходить досить промовисто. *Пересічно* росіяни стоять на першому місці, хоч у національно-політичній життєздатності їх випередили грузини, а в економічному й соціо-культурному розвитку — естонці. Пересічно, на другому місці стоять грузини, на третьому — естонці, четверте місце поділяють між собою литовці й вірмени (їм дають місця 4 і 5), на шостому місці стоять лотиші, а українці пасуть середніх (на 7-ому місці з 15 союзно-республіканських національностей). Тяжко сказати, наскільки це наслідок старої царської історії, а наскільки — радянської національної політики, особливо анти-української політики за останніх 20 років. Але всім українським патріотам стає ясно, що загальне становище українців у СРСР є вкрай незадовільне: за винятком білорусів, які стоять на 11 місці й молдаван-румунів (на 14-ому місці) українці стоять на останньому місці серед європейських народів СРСР, в товаристві азербайджанців, туркменів і казахів. Якщо такий є результат 325-літнього "воз'єднання з великим російським народом", треба всім українським патріотам і в Україні і на чужині серйозно думати про орієнтацію на Європу й про еventуальне від'єднання. Цього просто вимагають гнітючі й — назагал — правдиві цифри при кінці рецензованої книжки.

Підсумовуючи все, можна сказати, що книжка цікава не тільки своїм солідним і систематичним розробленням багатющого матеріалу, але передусім як документ часу: перший раз за тридцять років від закінчення Другої світової війни, американський уряд дійсно зацікавився національним питанням у СРСР. Ми вже чули багато палких декларацій — чомусь їхнє число завжди збільшується перед виборами. Тепер маємо солідну наукову студію. Може колись діждемося солідної і систематичної політики?

Ярослав Білінський

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олег Зуєвський*: Кассіопея (ІІІ).
- 9 *Докія Гуменна*: Магія Косинчиного слова.
- 23 *Генрих Шахнович*: У Києві і з Києва (Відкрито — закрито; Київські вулиці; Якщо ваші дозволять).
- 32 *Григорій Костюк*: ... що вгору йде...
- 47 *Юрій Соловій*: 478-0162. Посмертне: Христя Оленська.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 52 *Василь Гришко*: Зв'язок з закордоном у справі СВУ.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 63 *Ніна Строката*: Українська гельсінкська група.
- 70 Інтерв'ю з Михайлом Хейфецом.

У СУСІДІВ, У СОУЗНИКІВ

- 77 *Якуб Свенціцький*: Польська демократична опозиція.
- 94 *Віктор Вайнтрауб*: Премії Фондації Южиковського.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 97 *Лук'ян Карачко*: Короткий нарис польсько-українських трагедій.
- 108 Харгія робітничих прав.

ЖИТТЯ В РІО-ДЕ-ЖАНЕЙРО

- 112 *Віра Вовк*: Мої друзі.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 120 *Ярослав Білінський*: Американський підручник про національності СРСР.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1980 рік

одно число: річно:

Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	2.000. —	20.000. — пез.
Бельгія	100. —	1.000. — б. фр.
Бразилія	10. —	100. — н. круз.
Венесуеля	3.25	30. — ам. дол.
Голляндія	6.—	60. — гул.
Ізраїль	10. —	100. — із. ф.
Канада	3.25	30. — ам. дол.
Німеччина	5.—	50. — н. м.
США	3.25	30. — ам. дол.
Франція	12.—	120. — ф. фр.
Швейцарія	5.—	50. — ш. фр.
Швеція	12.—	120. — к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

У ближчих числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріали:

- нові поезії Емми Андіївської, Василя Барки, Ліди Палій та Мойсея Фішбейна,
- «Проект на академію Бродів» Юрія Тарнавського,
- «Харківська трагедія», спогади Дори Штурман,
- «Гамлет проти Сталіна», спогади Івана Майстренка,
- статтю Івана Кошелівця «Туга за катарсисом (післяювілейне про Миколу Бажана)»,
- статтю Ігоря Качуровського «Нащадок кривавого бандуриста»,
- статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,
- статтю Хуана Матесанса «Проблеми національностей в Іспанії»,
- статтю Вікентія Шандора «Бенеш в екзилі і карпатські українці»,
- статтю Степана Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,
- статтю Б. Певного «Крізь модерний калейдоскоп»,
- статтю Михайла Френкіна «Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 р.»,
- статтю Вадима Белоцерковського «Після анкети "Сучасности"».

Іван Майстренко
**ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УКРАЇНИ**

Мюнхен, 1979, 260 ст. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за советизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерті Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежнєва, Ленін і національне питання.

Ціна: 8 ам. дол.

**Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати
на адреси В-ва:**

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA